Ernst Andersen

Kætterprocessen mod lægen Michael Servet

Kildekritiske studier

C.A. REITZELS FORLAG

1990

Indhold

Kapitel 1
To dødsdomme. Servets troværdighed 5

Kapitel 2
Fordømt som antitrinitarier 17

Kapitel 3
Tilbage i Frankrig 30

Kapitel 4
Kontakt med Calvin 38

Kapitel 5
Anmeldt som kætter 52

Kapitel 6
Uden forsvarer 65

Kapitel 7
Malade de folie? 75

Noter 93

Efterskrift 101

Kapitel 1
To dødsdomme.
Servets troværdighed

Den 26 okt 1553 bliver spanieren Michael Servet af en *domstol i Genève* dødsdømt for udbredelse af kætterske meninger om treenigheden og dåben. Dagen efter bliver han brændt. Servet er allerede den 17 juni 1553 blevet dødsdømt for kætteri af en *domstol i Vienne;* men før domsafsigelsen, og før sagen mod ham er kommet ret langt, unddrager han sig ansvaret ved flugt fra fængslet.

Grundlaget for de to domme er navnlig Servets udviklinger i afhandlingen De Trinitatis erroribus Libri VII fra begyndelsen af 1531 og udviklinger i hans hovedværk Christianismi Restitutio fra januar 1553. Dommene og de forudgående beslutninger og forhandlinger og undersøgelser har i tidens løb været udgangspunktet for mange, ofte indgående undersøgelser og drøftelser. Navnlig efter, at den katolske abbed Antoine Gachet d'Artigny i 1749 publicerer en afhandling, hvori han fremdrager materialet vedrørende Viennesagen. Det lå i arkivet ved ærkebispesædet i Vienne. Samtidig retter d'Artigny i fortsættelse af, hvad mange har gjort lige siden 1554, et skarpt angreb på Calvin. Det er, hævder han, Calvin, som sørger for, at den franske inkvisition rejser kættersag mod Servet i Vienne, og det er også Calvin, som, efter at Servet på flugt fra Vienne til Neapel ved et tilfælde bliver genkendt i Genève og derpå tilbageholdt, sørger for, at der nu bliver rejst og gennemført kættersag i Genève.[1]

Størstedelen af kildematerialet vedrørende de to retssager er idag let tilgængeligt. Det foreligger trykt i en del af det i 1870 udgivne *bind VIII af Corpus Reformatorum. Calvini Opera.* Blandt det her trykte er også det af Calvin i

1554 udgivne skrift Defensio ortodoxae fidei. Skriftet er i stor udstrækning en redegørelse for og gengivelse af aktstykker vedrørende kætterprocessen i Genève. Når der i det følgende henvises til VIII, er det dette værk og bind, der henvises til.

Dommen i Genèvesagen, jfr VIII spalterne 827-30, der fra en protestants synspunkt har størst interesse, er klar og kort. Dommerne slår ned på det, der for dem har været væsentligt: Servets antitrinitariske og anabaptistiske udviklinger.

Det anføres først, at Servet for 23-24 år siden i Hagenau, lidt nord for Strasbourg, lader trykke en bog om den hellige og udelelige treenighed uden at tage hensyn til de indvendinger og rettelser, der er fremført overfor ham af „lærde tyske evangeliske doctorer". Disse doctorer har fordømt bogen, fordi den er fuld af kætterske meninger. Servet flygter derfor fra Tyskland.

Senere, fortsættes der i dommen, lader Servet så i Vienne hemmeligt – og det vil sige uden angivelse af navn på forfatter og bogtrykker og under iagttagelse af alle mulige forsigtighedsforanstaltninger – trykke en anden bog, Christianismi Restitutio, der også er fuld at kætterske anskuelser samt af „skrækkelig og modbydelig spot mod den hellige treenighed, mod Guds søn, mod dåb af småbørn og mod adskillige andre hellige steder og fundamenter for den kristne religion". Servet kalder således treenigheden „en djævel og et uhyre med tre hoveder", hævder, at Jesus ikke er Guds søn fra al evighed, men kun fra hans fremtræden i kødet, samt hævder, at småbørnsdåben er en opfindelse af djævelen og er trolddom.

Med hensyn til titlen Christianismi Restitutio anføres det i dommen, at den er valgt af ondskab, for at forfatteren bedre han forføre og bedrage uvidende stakler og mere bekvemt dryppe den ulyksalige og onde gift i læserne, som om bogen indeholder gode læresætninger. Det bemærkes dernæst, at Servet har sendt breve til præster i Genève, hvori

han på blasfemisk vis kritiserer den reformerte kirkes tro og bl a skriver, at dens evangelium er „uden tro og uden Gud, og at den i stedet for een Gud har en Cerberus med tre hoveder". Det oplyses endvidere, at Servet på grund af udgivelsen af Christianismi Restitutio bliver fængslet i Vienne, at han flygter, men at han desuagtet her bliver dømt som kætter og brændt in effigie sammen med det antal eksemplarer af bogen, som beror i Frankrig. Endelig bemærkes det, at Servet under sagens gang fastholder sine anskuelser „bestræbende sig for at hævde dem ved brug af skældsord mod og bagvaskelse af alle sande kristne". Dem kalder han „trinitarier, atheister og troldmænd".

Den, der gennemgår de svar, som Servet giver på spørgsmål, som anklagerne stiller til ham under de to retssager, og sammenholder svarene indbyrdes og med de oplysninger, som man har i andre kilder, bemærker, at der er talrige modsigelser, fortielser og ufuldstændigheder. Det gælder bl a om de svar, Servet giver på spørgsmål om, i hvilke lande og i hvilke byer han opholder sig, efter at han forlader Spanien.

Herom forklarer Servet den 23 aug *i Genève* på et spørgsmål stillet skriftligt af generalprokurør Rigot, at han har opholdt sig en smule, „*ung peu*", i Toulouse, hvortil han bliver sendt af sin fader, for at han kan studere jura. Her slår han sig sammen med nogle andre studerende, som han kender, om at læse i den hellige skrift og i evangeliet. Det har han aldrig gjort før. Derfra tager han til Lyon og fra Lyon hertil (dvs til Genève) og herfra til Basel, hvor han *i lang tid* har kontakt med – demora avec – Oecolampad (præst og reformator i Basel). Så begiver han sig til Strasbourg for at drøfte den hellige skrift med Martin Bucer og med Capito, begge estimerede lærde. Derfra tager han til Hagenau, hvor han lader trykke en lille bog, der handler om treenigheden. Fra Hagenau vender han tilbage til Basel, fra Basel tager han til Lyon, *og her opholder han sig ca*

2 eller 3 år. På spørgsmålet om, hvornår han forlader Spanien, er hans svar, at det gør han for 24-25 år siden, og at han ikke senere vender tilbage dertil.

Ved nærmere eftertanke finder Servet imidlertid med hensyn til opholdet i Toulouse ud af, at det egentlig ikke var så kortvarigt. For da han flere dage senere, den 28 aug, skal svare på det kontante spørgsmål fra anklagemyndighedens side, i hvor lang tid han studerer jura i Toulouse, så svarer han „quil demora a Tholoze *envyron deux ou trois ans* aux estudes des loys".

Rettelsen viser, hvor lidt man tør stole på Servets forklaringer, når der ikke er andet, der støtter dem. Springet fra „en smule" til „tre år" er stort. Årsagen til uoverensstemmelser behøver dog ikke altid at være, at Servet med vilje ikke rykker ud med sandheden. De begivenheder, han forklarer om, ligger jo ofte 20 à 25 år tilbage i tiden. Det er endvidere et spørgsmål, om Servet var fuldtud tilregnelig, eller om han ikke var „malade de folie" og trængte mere til at komme under behandling af (andre) læger end under behandling af bødler, hvad J N Stupanus, læge, dr med og senere professor i medicin, henledte opmærksomheden på allerede i 1570. Anklagemyndigheden var imidlertid ikke opmærksom på dette problem, og Servet havde ingen forsvarer. Han sendte to gange en skriftlig anmodning til rådet i Genève om at måtte få tilladelse til at møde ved og med en forsvarer, men den blev ikke imødekommet.

Den forklaring, som Servet måneder før giver *i Vienne,* er væsentligt anderledes. Den går ud på, at han for 27-28 år siden, nogen tid før Karl V forlader Spanien for i Bologna at blive kronet som romersk kejser, hvilket sker 24 febr 1530, kommer i tjeneste hos kejserens senere skriftefader, Quintana. Servet er, hævder han selv, da kun 14-15 år. Sammen med Quintana og i kejserens følge overværer han kroningen. Han følger så med Quintana til Tyskland og bliver i Tyskland ca et år. Efter Quintanas død – Quintana dør ikke før i 1534 (!) – er han uden herre. *Der er intet om et op-*

hold i Toulouse.

Fra Tyskland begiver Servet sig så ifølge denne forklaring videre *direkte til Paris,* ikke, som han forklarer i Genève, til Lyon. I Paris bor han i nogen tid på Collège de Calvi. Derefter giver han sig til at studere matematik m v på Collège des Lombards. Så begiver han sig fra Paris til Lyon, hvor han bliver i nogen tid, og derfra til Avignon. Fra Avignon vender han tilbage til Lyon, og fra Lyon tager han til Charlieu. Her bliver han i tre år og praktiserer som læge. Fra Charlieu vender han tilbage til Lyon og møder der Monseigneur (ærkebiskoppen) fra Vienne, som får ham til at tage ophold i Vienne. Her har han siden boet. Jfr VIII sp 767,776 og 780 (Genève) og 846 (Vienne).

Servets forklaring i Vienne kan på væsentlige punkter ikke forliges med den, han senere giver i Genève. I Vienne er Servet i en særlig knibe, fordi han til at begynde med ikke ved, selvom han vel nok aner det, hvorfor og af hvem han er blevet anmeldt til den franske inkvisition, og hvilket bevismateriale denne har fået eller fremskaffet. Er man mon klar over, og kan det bevises, at den Villeneuve med fornavnet Michel, der praktiserer i Vienne som læge, er identisk med den i 1532 fra jordens overflade forsvundne, som antitrinitarier fordømte – men ikke dømte – Michael Servet?

Servet træder foreløbig vande og fortæller en historie, der skal vise, at han er en god og pålidelig katolik. Der er i Vienne *ikke eet ord om, at han har haft samtaler med fremtrædende reformatorer* = kættere som Oecolampad, Bucer og Capito, end mindre om, at han har haft samtaler med personer fra protestantismens venstrefløj.

Servet har ikke været sekretær for Quintana. Det er noget, som han finder på for at klare frisag. Den eneste støtte, der er herfor, er hans egen forklaring. Quintana har aldrig overfor andre givet udtryk for, at Servet har været i hans tjeneste. Den eneste gang, Quintana ifølge kilderne har omtalt Servet, er i 1532 i Regensburg.

Begivenheden er refereret af den romersk-katolske teolog Cochlæus på s 233-34 i den i 1549 udgivne Commentaria Joannis Cochlæi de actis et scriptis Martini Lutheri Saxonis. Dette har man gennem lang tid været opmærksom på. Stedet får imidlertid først perspektiv, når man sammenholder Servets forklaring i Vienne med de mange – andre – usandfærdigheder og fortielser, som kan påvises i mange af hans forklaringer og svar. Man kan ikke, som så mange gør, uden videre gå ud fra, at Servet holder sig til sandheden.

Cochlæus skriver, at da han i 1532 er i Regensburg under rigsmødet, går han en tur i byen. I en boghandel ser han fremlagt til salg en bog med titlen De Trinitatis erroribus Libri VII. Forfatteren er en spanier ved navn Michael Servet. Han køber bogen og tager den med til Johannes Quintana, også spanier, en fortræffelig teolog og tilmed kejserens skriftefader. Quintana læser bogen og harmes meget, dels fordi forfatteren (som han siger, at han kender af udseende) er en landsmand, dels fordi der er mange, lidet fromme og hidtil uhørte, kætterier i bogen. Snart sørger Quintana for, at salg af bogen bliver forbudt i Regensburg og på andre steder, hvor han kan udvirke dette.

Hvis Servet havde været sekretær hos Quintana og med i Bologna og i Augsburg, var Quintana eksploderet, da han læser bogen. Så er den jo med sine kætterier skrevet og trykt med venstre hånd, medens den højre arbejder for pave og kejser. Det var ikke forblevet ved den parentetiske, afslappede bemærkning: quem et *de facie* se nosse dicebat.

Man lægger mærke til, at katolikken Cochlæus i et, før kættersagerne bliver rejst, trykt skrift ligesom Oecolampad, Bucer og Melanchton fordømmer Servet som kætter alene på grundlag af hans afhandling De Trinitatis erroribus Libri VII.

Går man videre i bind VIII med studiet af Servets svar på spørgsmål, kan man også i mange andre tilfælde ved at sam-

menholde svarene med, hvad man ved fra andre kilder, fastslå, at Servet ikke taler sandhed. Generalprokurøren i Genève Rigot, der i egen person eller ved en repræsentant gang på gang fastslår, at Servet ikke taler sandhed, ønsker således oplyst, „med hvilke personer han har haft forbindelse om sin nævnte lære, da han første gang lader trykke sin bog i Basel (dvs Hagenau), og da han sidste gang lader bog trykke i Vienne." Svaret er, „at han aldrig drøfter disse spørgsmål eller taler om dem med andre end Oecolampad, Bucer og Capito. Og at han i Frankrig aldrig taler herom med nogen, og at han heller ikke ville have vovet det". Jfr VIII sp 765 og 770.

Dette er sandhed med modifikation. Servet opholder sig indtil langt ind i 1532 og måske allerede fra begyndelsen af 1530 meget i Basel; her har han som så mange intellektuelle tjent til livets ophold ved at læse korrektur; men han *har tidligt også været i Strasbourg* på kortere eller længere ophold. Det tog heller ikke da lang tid at sejle fra Basel til Strasbourg, der ligger lidt længere nede ved Rhinen. Her sejler der regelmæssigt fragtbåde.

Strasbourg er på denne tid en by med endnu mere religiøst røre end Basel. I Strasbourg har Servet bl a kunnet overvære forelæsninger og prædikener af Capito og af Bucer og kunnet opnå samtaler med dem. Men Servet har ved siden heraf samtaler og drøftelser om religiøse problemer *med personer fra protestantismens venstrefløj.*

Dette er velbevidnet forsåvidt angår Caspar Schwenckfeld, der i 1529-33 opholder sig i Strasbourg. Herom er der oplysninger i et håndskrift af Schwenckfeld, der beror i biblioteket i Wolfenbüttel, jfr Karl Ecke s 210 i bogen Schwenckfeld, Luther und der Gedanke einer apostolischen Reformation, 1911.

Det er endvidere sikkert, at der har været et fortroligt forhold mellem Servet og den Martinus Cellarius (Borrhäus), der i 1552 er professor ved højskolen (universitetet) i Basel. Det kan ses af et brev, der lå ved Viennesagens ak-

ter, jfr herom VIII sp 835 og nedenfor s 51. Om deres veje første gang krydses i Strasbourg eller i Basel, lader sig næppe opklare og er også ret ligegyldigt. De krydses, og det har første gang været i årene 1530-32.

Det er endvidere muligt og vel ikke usandsynligt, at Servet netop i disse år i Strasbourg har haft forbindelse med andre på venstrefløjen som Andreas Karlstadt, Sebastian Franck, Johannes Campanus og Melchior Hoffman. De søger tilflugt i Strasbourg for en tid eller er på gennemfart.[2] Servet kan dog også have stiftet bekendtskab med deres tanker blot ved at læse nogle af deres skrifter eller endnu lettere ved at få deres hovedsynspunkter refereret i samtaler med andre.

Servet bliver endvidere i Genève af generalprokurøren spurgt om, hvorfor han, når han hævder, at hans første bog De Trinitatis erroribus Libri VII ikke er blevet fordømt eller (og) brændt, så ikke længere har eksemplarer af bogen. Hertil svarer han, at han jo tog tilbage til Frankrig, at han var bange for at blive pågrebet, og at han derfor ikke turde medbringe disse bøger til Frankrig, hvor de kunne forårsage hans død. Det stemmer ikke med, hvad han skriver i sit sidste brev til Oecolampad. „Men tillad, at jeg beder dig om dette ene: at du ikke forbyder mig at sende bøger, som jeg allerede har her, til Frankrig. Der skal nu holdes (bog)marked i Lyon". Det må være restoplaget af hans afhandling fra 1531, som han vil se at komme af med. Om Oecolampad har opfattet dette, er nok et spørgsmål. Jfr VIII sp 776,780,861-62. Servet tager også hensyn til sine økonomiske interesser.

De oplysninger, som Servet giver om sin alder, er så svævende og så varierende, at man kun kan gisne om, hvornår han er født. Jeg er tilbøjelig til at gætte på, at han er født i 1509, og at det svar, som han giver i Genève 28 aug 1553, jfr VIII sp 780: at han er 44 år, er det rigtige. Nogle tror, at han er født i 1511, andre at han er født endnu tidligere end i 1509. Servet skal have gjort et affældigt indtryk under rets-

sagen i Genève, men det kan bero på sygdom og på den dårlige pleje, som han fik i fængslet.

Når Servet giver så forskellige svar og oplysninger om sin alder, beror det på, at han er interesseret i at gøre sig yngre, end han er, da han udgiver sit første skrift. Han er ud fra visse dogmatiske synspunkter interesseret i selv at komme ned under en 20-års grænse. Jfr herom VIII sp 730 under nr 31, 733,740,765 under nr 20, 769-70,777 under nr 31. I fortalen til den afhandling, som han udgav i 1532, Dialogorum de Trinitate Libri duo, skriver han, at afhandlingen af 1531 er skrevet af et *meget ungt* menneske, *og at han tilbagekalder den.*

Endelig vil jeg nævne, at da Servet i Genève bliver spurgt om, hvad han har haft som erhverv, siden han forlader sit land, så svarer han, at han ikke har været andet end læge „bien vray est quil avoit *ung petit* este *Correcteur dimprimerie a Lyon*". Jfr VIII sp 764 og 767.

At dette „ung petit" er misvisende, er forlængst klarlagt. Servets væsentligste beskæftigelse har *i lange tider* været, at han er korrekturlæser og efterhånden tillige, hvad man kan kalde forlagsmedarbejder. Han påtager sig at stå for en såkaldt piratudgave af Ptolemaios' Geografi i den latinske oversættelse som udgivet af Pirckheimer i 1525. Den udkommer i 1535. Og han påtager sig i 1541 at stå for 3 forskellige udgaver af Biblen, heraf er den ene en *folioudgave* med glossen osv *i 7 bind.* Jfr herom i kapitel 3. Der er som berørt dem, der mener, at Servet også under sit ophold i Basel har ernæret sig ved at læse korrektur, vel især på bøger skrevet på latin eller tidligere trykt på latin. Det er hypotese, men der er meget, der taler for, at den er rigtig. Noget skulle han leve af fra det tidspunkt, da hans fader ikke længere ville financiere hans studier.

Der kan anføres mange andre eksempler på, at Servet ikke svarer sandfærdigt. Det gør anklagemyndigheden i Genève gang på gang opmærksom på. Jeg skal af og til komme ind herpå igen i det følgende.

Servets forklaring om, at han har været i Quintanas tjeneste i en lang række år, og at han i denne tjeneste overværer kejserkroningen i Bologna, er digt. Quintana har vel kendt Servet, men kun flygtigt, de facie. Selv forfattere, der ellers ikke er ukritiske, tror imidlertid på historien.[3]

Der er et enkelt argument, som er anført til støtte for sandfærdigheden af denne forklaring, som jeg må gå ind på. Det er hentet fra teksten s 462 i Christianismi Restitutio. Her er der en beskrivelse af et paveligt pragtoptog, som Servet hævder, at han har set. „Hisce oculis nos vidimus."

Nu skriver Servet ikke, at der er tale om et optog i Bologna. Det kan lige så godt dreje sig om et optog i Rom, som Servet har set som barn eller ungt menneske, da han sammen med sine forældre har været på en pilgrimsrejse til Rom. Forældrene er velstillede mennesker, jfr at de har råd til at lade deres søn studere i flere år i Toulouse, uden at der nogen sinde kommer en eksamen ud af det. Servet kan også have taget beskrivelsen fra en anden kilde. Mosheim var til at begynde med af den opfattelse, at beskrivelsen vedrører et optog i Rom.[4]

Slutningen om, at der er tale om en beskrivelse af et optog ved kejserkroningen i Bologna, er fristende, når man tror på historien om Quintana. Slutningen er imidlertid lige så dårlig som den slutning, der ofte drages fra en anden passus i Servets omtalte afskedsbrev til Oecolampad. Den går ud på, at Servet har haft samtaler med både Luther og Melanchton og altså har mødt dem begge. Denne passus er sålydende:

„... fornemmelig, da der mellem jer ikke er enighed om jeres tro. Jeg har nemlig *med mine egne ører* hørt, at der forklares eet af dig og et andet af dr Paulus, og af Luther, og af Melanchton". Jfr VIII sp 862.

Stedet skal sammen med Quintanahistorien tjene som bevis for, at Servet endog er med i Augsburg og der overværer, at Confessio Augustana den 25 juni 1530 bliver læst op. Servet har her, hævdes det, samtaler med Luther, Me-

lanchton, Bucer og Capito. Samtalen med Luther finder dog sted på slottet i Coburg, hvor Luther opholdt sig under mødet. Da der hverken fra Luthers, eller fra Melanchtons, eller fra Bucers, eller fra Capitos side foreligger nogen bekræftelse på, at Servet er til stede i Augsburg, og at han opsøger dem, og at de har samtaler med ham, er der ikke hold i sådanne antagelser. Servet har *aldrig talt med Luther eller med Melanchton,* men vel ved anden lejlighed med Bucer og med Capito. Luther negligerer bevidst såvel Johannes Campanus som Michael Servet.

Man kan dog læse stedet på en ikke så uelskværdig måde, som mange gør. Tekstens „propriis auribus" kan sigte alene til forholdet til Oecolampad. Det, Servet ved om, hvad doctor Paulus, Luther og Melanchton mener, har han læst „propriis oculis", ikke hørt.

Dette er klart, forsåvidt angår doctor Paulus. Her sigter Servet ikke til apostlen. Han var teltmager og ikke læge eller (rigtig) doctor. Servet sigter til Paulus Burgensis (1351-1435), der ender som ærkebiskop i Burgos i Spanien. Denne Paulus, som også citeres som Paulus de Sancta Maria, er jøde, Salomon ben Levi. Han konverterer, får nyt navn og gør sig gældende på teologiens område. Hans bedst kendte værk er Scrutinium scripturarum, som han gør færdig i en høj alder. Det bliver trykt allerede mod slutningen af det 15 århundrede. Det kongelige Bibliotek har tre incunabler med værket (3059,3060,4376).

Servet kan under sine studier i Toulouse, Lyon, Basel og Strasbourg være stødt på værket og have læst det. Han omtaler det i en tilføjelse, i marginen på blad 92a i De Trinitatis erroribus Libri VII. Servet har dog snarere sit kendskab til nogle af doctor Paulus' tanker fra læsningen af Biblens vulgatatekst. Denne læsning er påbegyndt i Toulouse. Servet henter nemlig meget af sin viden om bibeltekster, kirkefædre og senmiddelalderens teologiske glossatorer og kommentatorer fra tidlige tryk af Biblens vulgatatekst. De

indeholder ofte Walafrida Strabos Glossa ordinaria, jfr at Servet henviser hertil på blad 25b i De Trinitatis erroribus, Anselm fra Laons Glossa interlinearis, Nicolaus de Lyras postiller og hans afhandling Contra perfidiam judæorum samt en del andet, derunder Additiones Pauli Burgensis og noter af Mathias Doering (1400-1468). Alt på latin.

Kapitel 2
Fordømt som antitrinitarier

Efter manges mening er henrettelsen af Servet en begivenhed, som Calvin og kun Calvin har ansvaret for. Dette er en overdrivelse. Den fordømmelse, allerede fra begyndelsen af 1530'erne, af De Trinitatis erroribus Libri VII, der, som det ses af Genèvedommen, har været af afgørende betydning for, at Servet senere dømmes som antitrinitarier, har Calvin intetsomhelst ansvar for. Calvin er i 1530 optaget af at gøre sig færdig med sit juridiske studium. Han gennemfører i modsætning til Servet det juridiske studium. Først noget senere bliver han dybt engageret i Reformationen. Ansvaret for den første og, som det kan sluttes af dommens præmisser, væsentlige fastslåen af, at noget af det, som Servet udvikler, er i strid med treenighedslæren, er Oecolampads. Den fordømmelse, som Oecolampad giver udtryk for medio 1530, får hurtigt tilslutning af Bucer, Capito og Melanchton. Der går flere år, før Calvin er på linje hermed.

Forsåvidt angår de lande og byer, der bliver protestantiske, er fordømmelsen af de såkaldte antitrinitariere omtalt i artikel 1, stk 2, i den den 25 juni 1530 for Karl V oplæste Confessio Augustana. Den begynder med at fremhæve, at *treenighedslæren er den samme som den katolske,* nemlig den nikæiske synodes dekret om det guddommelige væsens enhed og om de tre personer. Der er eet guddommeligt væsen, som både kaldes og er Gud: evig, ulegemlig, udelelig, af umådelig magt, visdom og godhed, alle tings, de synliges og usynliges, skaber og opretholder. Og dog er der tre personer *af samme væsen* og magt og *lige evige,* fader, søn og helligånd. Med hensyn til betydningen af ordet person anføres det derefter, at også de evangeliske *bruger ordet i den*

betydning, hvori kirkefædrene brugte det i denne sag: til at betegne ikke en del eller en egenskab i noget andet, men det, som består ved sig selv.

Derefter følger i artikel 1, stk 2, en *fordømmelse af alle antitrinitariere.* „De fordømmer alle kætterier, som er opstået imod denne artikel: således manikæerne, som antog to principper, et godt og et ondt; ligeledes valentinianerne, arianerne, eunomianerne, muhammedanerne *og alle af deres slags.* De fordømmer også samosaterne, de gamle og de nye, som skønt de hævder, at der kun er een person, opstiller snedigt og vanhelligt udtænkte talemåder om ordet og helligånden: at de ikke er adskilte personer, men at „ordet" betegner det talte ord og „ånden" en frembragt bevægelse i tingene".[5]

Den første, der efter Luthers fremtræden vender sig imod treenighedslæren, således som denne er fastlagt i 1215 ved et dekretale af Innocens III, trykt som *det første dekretale i Gregor IX's dekretalesamling* fra 1234, er vistnok Johannes Campanus. Han skal ifølge en oplysning af Spalatin[6] allerede i 1524 i Belgien have vendt sig imod treenighedslæren, og da vi ved, at han også gør det senere, er der ikke grund til at sætte spørgsmålstegn herved.

Den næste er Hans Denck, en lærd hebræist, som sammen med Ludwig Hetzer oversætter de profetiske skrifter fra hebræisk til tysk. Efter anbefaling fra Oecolampad bliver Denck rektor for en skole i Nürnberg. Denck bliver i 1525 afskediget af rådet i Nürnberg og udvist på stedet. Det er Capito, som i et brev til Zwingli af 6 febr 1525 oplyser, at Denck bliver smidt ud, fordi han er antitrinitarier. „Han nægtede, at helligånden og sønnen er faderens lige". Denck dør allerede i 1527 eller 1528 i Basel, hvor Oecolampad en kort tid i sit hjem giver den urolige og søgende sjæl beskyttelse imod forfølgelse. Han dør af pest. Ludwig Hetzer, medoversætteren, som klart omend kortfattet også vender sig mod treenighedslæren, dør året efter. Han bliver henrettet i Konstanz, efter sigende, fordi han begår

kvalificeret ægteskabsbrud (eller bigami).

Det har vistnok ikke været Denck eller Hetzer, som Melanchton har i tankerne, da han udformer eller er med til at udforme slutningsbestemmelsen i artikel 1, stk 2, om de snedigt og vanhelligt udtænkte talemåder om „ordet" og „helligånden". Den passer heller ikke særlig godt på den af Campanus udformede og højst ejendommeligt begrundede biteisme. Den kan derimod nogenlunde forliges med, hvad Servet udvikler i De Trinitatis erroribus Libri VII. De „snedigt og vanhelligt udtænkte tålemåder" bringer i erindring den kritik, som Oecolampad nedfælder skriftligt i sit første brev til Servet, og som jeg gengiver. Heri resumerer han kritik, som han har fremført under mundtlige diskussioner med Servet. Noget taler for, at slutbemærkningen, *såfremt den da ikke er vendt mod „gamle" samosatere,* er vendt mod Servet.

Bortset fra Oecolampad så kan de ledende reformatorer den 25 juni 1530 dog nok kun have haft et yderst overfladisk kendskab til Servets udviklinger om treenighedslæren.

Det er ikke Oecolampad, der foranlediger, at der engang i maj 1531 nedlægges forbud imod salg i Baselområdet af De Trinitatis erroribus Libri VII. Det kan man se af et brev af 18 juli 1531, efterskriften, fra Oecolampad til Bucer, jfr VIII sp 866-67. Da forbud er nedlagt, beder rådet i Basel Oecolampad om at fremkomme med et responsum om bogen. Det gør Oecolampad i begyndelsen af juni 1531. „Ich hab es mit flisz durchleszen", oplyser han.[7]

De Trinitatis erroribus Libri VII er således *under alle omstændigheder udkommet i maj 1531.* Bogen er imidlertid måske udkommet endnu tidligere, nemlig *allerede i januar 1531.* Der findes i arkiver afskrifter af oversættelser til tysk af et langt latinsk brev, som Sebastian Franck sender til Johannes Campanus, og hvori det synes forudsat, at bogen *er* udkommet. Brevet er dateret 4 febr 1531. Den latinske original er gået tabt.[8]

Servet har imidlertid, allerede længe inden manuskriptet

bliver afleveret til sætning, og det vil efter sædvanlig beregning sige senest ca november 1530, haft en del samtaler med Oecolampad. Under afhøringen i Genève den 23 aug 1553 forklarer Servet om sit ophold i Basel, at han der „demora avec Oecolampadius longtemps".

Bemærkningen kan læses og bør læses således, at der kun har været tale om en *langvarig personlig kontakt* med Oecolampad. Den skal ikke forstås således, at Servet ligefrem har boet hos Oecolampad. Servet var ikke flygtet fra Toulouse. Han har blot opgivet at studere jura, og det var ikke noget, som man blev forfulgt for. Og Oecolampad drev, så vidt jeg ved, ikke pensionat i Basel. Servet farver som så ofte sit svar og fremstiller sagen, som om han i 1530 var yndlingselev eller dog en slags *persona grata* hos Oecolampad. Da han afhøres, ved han ikke eller skænker det ikke nogen tanke, at de to breve, som Oecolampad sender ham, og det responsum, som Oecolampad afgiver til rådet, har kunnet læses af enhver latinkyndig. De står nemlig trykt i det værk, der blev trykt i 1536 og genoptrykt i 1548, Joannis Oecolampadii et Huldrici Zwinglii Epistolarum Libri quattuor. Det var den 17 aug 1553 blevet fremlagt i retten som dokumentation. Det og meget andet afslører Servets letfærdige forhold til sandheden.

Oecolampads første brev viser klart, at drøftelserne mellem Oecolampad og Servet hurtigt er endt i *forrygende uenighed.* De farer, for at sige det rent ud, i totterne på hinanden. Hvis Servet overhovedet har boet hos Oecolampad, har denne herefter bedt ham om at finde logi andetsteds. For at læseren selv kan forvisse sig om, at *fordømmelsen af Servet som antitrinitarier går tilbage til Oecolampad,* gengiver jeg dette brev in extenso, jfr VIII sp 857-60.

„Du klager over, at jeg er ubehagelig mod dig og hård ved dig", skriver Oecolampad som indledning, antagelig som svar på et brev fra Servet. „Det er imidlertid snarere mig, der har grund til at klage. Som om jeg ikke har andet at bruge min tid på, besværer du mig med, hvad der på Sor-

bonne er vrøvlet om treenigheden. Lad mig anføre, at du kun ugerne bemærker, hvad Athanasius og Nazianzenus, meget fortjente teologer, (har skrevet herom); men lad mig ikke gendrive på din måde.

Du påstår, at Christi kirke i meget lang tid har fjernet sig fra sin tros fundament. Du tåler ikke, at vi nu bruger nye begreber ved gengivelsen af troen. Men det tillader du dig selv at gøre, når du skaber begreber, som passer i dit kram. Tertullian gør du mere ære af end af resten af kirken.

Du lader, som om vi taler på menneskelig vis om sønneforholdet til Gud, som om vi forgrover Guds søn og afskaffer ærefrygten for ham. Men det gør du selv på gudsbespottelig måde ved at gribe til de anførte djævelske snedigheder. Når jeg ikke udviser den allerstørste tålmodighed, fordi det gør mig ondt, at Jesus Christus, Guds søn, bliver således nedvurderet, synes du, at jeg ikke optræder tilstrækkeligt kristeligt overfor dig. I andre henseender vil jeg gerne være blid. Når det drejer sig om bespottelse af Christus, er det anderledes.

Men lad mig dog *endnu engang* fremkomme med nogle få ord, *igen* give en begrundelse for vor tro. Ikke, fordi jeg vil tilfredsstille din nysgerrighed og stridbarhed, men fordi du ikke i al evighed skal gå rundt med høje tanker om dig selv.

Du nægter, at der i een person kan være to naturer. Jeg siger som Johannes: „Ordet blev kød". Følgelig må „ordet" og kødet anses for een person. Det kan ikke nægtes, at eet er „ordets" natur, et andet kødets. „Ordets" natur er ikke kødets natur, og kødets natur er ikke „ordets". Man siger „ordet" i og med, at man siger „søn", for at ikke „ordet" måske skal opfattes som en fra „søn" – mennesket forstår du – forskellig person.

Men du gør kirkefædrene uret. For de sagde „ordet" = sønnen, fordi sønnen har al faderens natur i sig. Og de siger om sønnen både, at han er af samme substans som faderen (consubstantialem patri), og at han er det udtrykte billede

af faderens substans. Og igen, ifølge (apostlen) Paulus, at skønt han var i Guds skikkelse, gav han afkald herpå og tog slavens skikkelse.

For dig er (først) selve den kødelige skabelse hans tilsynekomst. Jeg derimod ved, at „ordets" tilsynekomst har været lige fra begyndelsen, og at „ordet" altid har været hos Gud. For „ordet" er jo ikke, uden at det også fremtræder. Med kødets skabelse forholder det sig ikke på samme måde. Den begyndte nemlig i tiden som verden selv. Men hvis du siger, at verden fra evighedens begyndelse ikke har været anderledes, så giver du os en fremragende Guds søn, såfremt „ordet" og sønnen er det samme. Hvad er meningen?

I begyndelsen var „ordet". Det vil sige, at i begyndelsen var det udtrykte billede af Guds substans. Altså var da også sønnen, som er billedet af den usynlige Gud.

Du siger, at i de profetiske skrifter tales der altid om en *kommende* Guds søn. Men mon de derfor benægter, at Guds søn *har* været? Du bekender derfor ikke, at Guds søn var kommende menneske, men derimod, at et kommende menneske blev (var) Guds søn. Hvad andet sigter den tale til end til, at Guds søn ikke har været til før inkarnationen? På hvilken måde udgik han da fra faderen? På hvilken måde har han været til, før Abraham blev det? På hvilken måde er han til at begynde med udgået fra evigheden?

Du siger: jeg siger, at verden har været fra evigheden af, skønt den er skabt af Gud. Og det er det samme at sige, at sønnen er til fra verdens skabelse, fra dens begyndelse eller fra evigheden. Dette er nemlig den ære, som du tillægger Guds søn, at han som verden selv er lige så evig (coæternus) som sin fader. Men i virkeligheden tillader du ham ikke at være faderen lig. Hvis han nemlig for dig begynder som søn, begynder han også som sin fader.

Sikken en fromhed. Han, som skabte menneskeslægten, gik ikke på anden måde forud for denne end selve verden, som blev skabt. Det er den måde, hvorpå du ærer Guds søn."

Der kan næppe være tvivl om, at Oecolampad *som grundlag for sådanne udviklinger* har haft en afskrift af dele af udkastet til manuskriptet til De Trinitatis erroribus Libri VII, vel især til bog I. Det er muligt, at samtalerne er begyndt uden noget skriftligt grundlag. Men på et tidligt tidspunkt har Servet givet Oecolampad en afskrift eller måske endog lånt ham selve manuskriptet eller dele af det.[9] Der er nemlig ikke mange hjerner – teologiske eller andre –, der er konstrueret således, at de kan opbevare og senere præcist gengive teologiske diskussioner på topplan. De må nedfældes på papir.

Af brevet kan man endvidere se, at Oecolampad for så at sige at få Servet til at gøre det klart *for sig selv og dermed for ham*, hvad der nu er slutresultatet af de vidtløftige og snørklede udviklinger om den „rette" tro, har bedt ham om at skrive en trosbekendelse, således som han synes, at den skal se ud, hvis den hviler på hans synspunkter. Der fortsættes nemlig i brevet med følgende, *ikke i De Trinitatis erroribus optagne* trosbekendelse.

„Din trosbekendelse er sålydende: Lad os holde fast ved denne bekendelse af troen:

„Der er kun een Gud. Han er almægtig, alene, ganske enkel og på ingen måde sammensat. Han har skabt alt ved sit ord og ved sin hellige ånd og bekræftet, hvad han har sagt, været, befalet og ordnet.

Der er een herre Jesus Kristus, Guds søn, skabt ved faderens evige ord og af Gud gjort til vor frelser. Ved hans mellemkomst, og fordi han har bedt faderen derom, giver engle os del i hans hellige ånd.

Vi priser, velsigner og berømmer Guds ære og magt og hele hans værk, og vi døbes i faderens og sønnens og helligåndens navn.

Ære være Guds uudgrundelige bestemmelser, som det har behaget ham at træffe til vor frelse."

Denne din trosbekendelse, siger jeg, kan måske den enfoldige og den, der ikke er mistroisk, godkende. Da du

imidlertid har forklaret mig, hvad du egentlig mener (mentem tuam), så afskyer jeg den. Den er falsk.

Også vi bekender, at Gud i henseende til sin natur er enkel og ikke på nogen måde sammensat. Vi anerkender imidlertid tre hypostaser i denne enkle guddommelige natur. Mellem disse hypostaser er der på ingen måde en præjudicerende forskel.

Også vi bekender, at alt er skabt ved Guds ord og Guds ånd. Men vi bekender desuden, at „ordet" og „ånden" er evig på samme måde som faderen (coæternos patri esse). Og vi viger ikke tilbage for at sige, at Gud har grundlagt alt ved sin søn.

Også vi bekender, at der er een herre Jesus Christus, undfanget ved helligåndens forunderlige medvirkning. Men også før undfangelsen eksisterer Guds søn. Thi skønt Guds søn begynder som menneske, så er han dog af den grund ikke allerede forinden Guds søn, „ordet".

Også vi bekender, at han er gjort til vor frelser, og at ved hans mellemkomst sendes helligånden af faderen; men fordi selveste Guds søn antager Abrahams sæd, bliver han delagtig i vort kød og blod, så at han gennem alt bliver brødrene lig, barmhjertig og tro ypperstepræst over dem og hos Gud. Fremdeles, at hvad helligånden ved engles mellemkomst tilstår (concedat) os, det er også han klar over, jeg ved ikke hvordan. For vi siger, at helligånden er herre over englene og hersker over englene. Disse står også på en fortrolig fod med helligånden.

Også vi lovpriser det kloge og det vise i det, Gud har skabt. Men det ligger os fjernt at sætte den søn og helligånd, i hvis navn vi døbes, blandt værket, blandt det skabte. Og dog ved vi, at mennesket Christus udover, at han også var menneske og skabning, gav gaver, som er gudsskabte, nemlig de udstrålinger (agitationes), ved hvilke Guds børn opflammes af helligånden og af den sande Gud.

Derfor ser jeg tilfulde, hvor meget du afviger fra os og mere forkynder judaisme, end du forkynder til Christi ære.

Dette skriver jeg ikke i et øjebliks hæftige vrede, men fordi jeg ønsker at bevare troen på min Gud. Jeg beder ham oplyse dig, så du i sandhed tror og bekender, at Christus er Guds søn. Amen."

I det responsum, som Oecolampad afgiver i 1531 til rådet i Basel om De Trinitatis erroribus Libri VII[10] bemærker Oecolampad først, at Servets afhandling indeholder meget om uforståelige emner og er blandet op med sproglige og filosofiske problemer, noget, som gemene mennesker ikke har megen forstand på.

„Jeg har med flid læst den igennem, og jeg finder, at den gode mand – om man tør kalde ham det – kunne have sparet sig arbejdet. For det klare fordunkler han, uden at han gør det, der er dunkelt, klart. Han blander meget sammen, modsiger ofte sig selv og trækker i begge ender af den kristne lære, hvad denne ikke er tjent med. Mange steder er der ordkløveri, og han kan nogle steder ikke lide de ord, som andre bruger. Det afholder ham dog ikke fra at bruge ord, som han selv kan lide.

Alt dette er imidlertid småtterier, om han ikke antaster vor tros fundament så groft, som han gør. Han foregiver vel, at han lærer, at Jesus er Christus, at han er Guds søn og også Gud. Ser man ham imidlertid efter i sømmene, så viser det sig, *at han fjerner den væsentligste grund til, at vi anser Jesus for Guds søn.* For han tillader ikke, at Gud, faderen, har en naturlig søn, fra evigheden af af samme væsen som Gud selv, hvilket hidtil står uimodsagt af alle kristne. Han kalder ham Guds søn alene derfor, at han er undfanget af helligånden, og at det guddommelige har boet i ham på en måde, der ikke kan overgås. Men at Gud fra evighed af har haft og har en søn af samme væsen og natur, bliver af ham spottet med spørgsmål såsom om, hvor Gud har haft en kone, og om Gud samtidig er kvinde og mand, og om noget kan fødes som andet end som kød".

Konklusionen heraf og af resten af Oecolampads responsum er imidlertid ikke, at der bør indledes en kætterproces imod Servet, eller at Servet bør udvises af Baselområdet. Oecolampad er tilfreds med, at der er skredet ind mod salg i Basel af afhandlingen. Selvom der med hensyn til rettroenheden, i henseende til treenighedslæren, ikke er nogen væsentlig forskel på Oecolampad og Calvin, så er der en væsentlig forskel, når talen er om den sanktion, der skal anvendes: dødsstraf, fængsel, udvisning, salgsforbud. Her er Oecolampad den blide, Calvin den strenge.

Da Servet ikke, alene eller sammen med Quintana, har været i Augsburg den 25 juni 1530 og her hørt den sachsiske vicekansler oplæse den augsburgske konfession, så er der ikke noget til hinder for, at samtalerne mellem Oecolampad – der heller ikke var tilstede i Augsburg – og Servet kan være *påbegyndt nogen tid før denne dag.* Der er heller ikke noget, der umuliggør, at Servet nogen tid før 25 juni 1530 har opholdt sig ikke så lidt i Strasbourg og fulgt undervisning af og hørt prædikener af Bucer og Capito[11] og haft samtaler med dem. De kan som Oecolampad tidligt være blevet klar over, at Servets synspunkter ikke lader sig forlige med treenighedslæren.

Oecolampad kan også nogen tid før 25 juni 1530 have sendt Melanchton, der fra studieårene var hans gode ven, et brev, hvori han oplyser, at Wittenbergantitrinitarieren Johannes Campanus i en spanier, Michael Servet, har fået ikke blot en Baselpendant, men en endnu værre udgave, samt vedlægger en afskrift af det brev, som han sender til denne. Så falder brikkerne på plads.

Det er imidlertid hypotese, at slutningsbestemmelsen i artikel 1, stk 2, har adresse ikke blot til Campanus, men også til Servet. Hvad der derimod er sikkert, er, at de begge omfattes af *generalklausulen* lige foran „og alle af deres slags" og altså *begge* fordømmes.

Givet er det også, at rubriceringen af Servet som antitrinitarier er igang, før De Trinitatis erroribus Libri VII i be-

gyndelsen af 1531 udkommer. Det fremgår bl a af et referat, som man har af et møde, der er afholdt i efteråret 1530 mellem Zwingli, Oecolampad, Bucer, Capito og Bullinger, de ledende reformatorer i Schweiz og Strasbourg. På dette møde, der er afholdt flere måneder, før De Trinitatis erroribus kommer i handlen, beklager Oecolampad sig over, at der i Basel er en fræk og stædig spanier Michael Servet, som ustandselig kommer med gruelige spørgsmål og besværer ham græsseligt. Servet er efter hans mening arianer. Hertil bemærker Zwingli ifølge referatet, der er nedskrevet af Bullinger, at Oecolampad skal holde øje med Servet. For den slemme frække spaniers slemme falske lære vil gøre det af med hele den kristne religion. Sagen er en ulidelig sag i Guds kirke, forsøg derfor, hvad du kan gøre for, at denne mands grufulde gudsbespottelse ikke kommer for dagen til skade for kristenheden. Dette er ifølge Bullinger Zwinglis konklusion.[12]

Den uro, der efter afhandlingens udgivelse opstår i protestantiske kredse, er så betydelig, at Servet ser sig *nødsaget til at tilbagekalde afhandlingen.* Det sker ved et lille tillæg, som Servet udgiver i 1532, Dialogorum de Trinitate Libri duo. De justicia regni Christi Capitula quatuor. Her står der på blad A 1 b en erklæring fra Servet om, at han tilbagekalder, hvad han for nylig har skrevet i 7 bøger imod treenighedslæren.

Da uroen desuagtet ikke lægger sig, anser Servet det for tilrådeligt, at han ryster Strasbourgs og Basels støv af sine fødder. Han bliver ikke udvist. Men han får antagelig et consilium abeundi, måske af Oecolampad, måske af Bucer eller af Capito. Det kan man nok slutte af et brev, som Servet sender til Oecolampad.

Dette brev, som er en slags afskedsbrev, idet Oecolampad dør den 24 novb 1531, viser, at Servets udgivelse af afhandlingen og tillægget har gjort forholdet meget anspændt. Tankegangen i brevet er *meget springende,* og visse vendinger volder vanskeligheder. Da det vist er det eneste

brev fra Servets hånd fra Basel/Strasbourg perioden, oversætter jeg det. Teksten kan efterses VIII sp 861-62. Jeg lader brevet tale for sig selv.

„Hvor meget vrede i sindet – navnlig med hensyn til det, som strider mod det tilvante og mod det, vi har følelser for – kan tage til, det tror jeg, at du bedst lærte, da du plejede at dømme mere kritisk om, hvad Luther og hans lige lærte.

Jeg har derfor, for at jeg ikke måske skulle lægge mere vrede til din vrede, været meget ængstelig med hensyn til at opsøge dig, skønt jeg mest af alt ønskede at gøre det. Og jeg vil komme, blot du tåler, at jeg gør det.

Men tillad, at jeg beder dig om dette ene: at du ikke forbyder mig at sende bøger, som jeg allerede har her, til Frankrig. Der skal nu holdes (bog)marked i Lyon.

Dette at udvikle mine anskuelser for dig, betyder mere end at fremføre dem for andre i verden, der ikke hører dem.

Hvis det imidlertid synes dig nyttigere, at jeg ikke forbliver her, vil jeg uden tvivl trække mig tilbage, blot du ikke mener, at jeg er flygtning. Gud ved nemlig, at min samvittighed i alt, hvad jeg har skrevet, har været ren, selvom du måske mener det modsatte på grund af mine djærve ord.

Men jeg skal forklare dig grundene dertil, såfremt du gerne vil høre dem. Og jeg har da heller ikke ment, at du blev alvorligt fornærmet på Lutheranernes vegne, i særdeleshed, da jeg af din mund har hørt, at Luther groft sagt gør for meget ud af gode gerninger, og at han siger, at han blot gør det for ikke at gå for let hen over dette. Og Melanchton bekræfter, at Gud ikke tager gode gerninger i betragtning.

Tro mig, de ting er utåleligere end det, jeg siger. Og denne tilintetgørelse af sjælene er større, fornemmelig da der mellem jer ikke er enighed om jeres tro. Jeg har nemlig med mine egne ører hørt, at der forklares eet af dig og et andet af dr Paulus (Burgensis), og af Luther, og af Melanchton. Jeg har erindret dig om dette i dit hus. Men du ville ikke høre efter.

Din norm for bevisførelse i åndelige spørgsmål fører dig måske på afveje. Hvis der nemlig er angst eller mørke eller forvirring i dit sind, så kan du ikke dømme klart om mig. Dette så meget mere som, selvom du har fundet ud af, at jeg tager fejl i een henseende, så bør du ikke derfor også fordømme mig i alle andre. Ud fra et sådant grundsynspunkt er der ingen dødelig, som ikke bør brændes tusinde gange. Vi lærer jo alle kun stykkevis og delt, og selv de største apostle har en gang imellem taget fejl. Du fordømmer heller ikke Luther i alt andet, skønt du ser, at han også kan lave en buk.

Jeg bad om at blive belært af dig, hvad du imidlertid ikke imødekom. Du udleverede mig tværtimod. (etcetera).

Der er den svaghed ved menneskesindet, at vi anser alle andre for bedragere og ugudelige. Kun ikke os selv. Ingen ser sine egne fejl.

Dernæst beder jeg dig for Guds skyld om, at du skåner mit navn og rygte. Lad være med at lave opstandelse hos andre, som ikke kender denne sag.

Du siger, at det er min opfattelse, at alle er nogle slemme røvere, og at ingen må straffes eller dræbes. Jeg kalder den almægtige Gud til vidne på, at sådan mener jeg ikke. Tværtimod afskyr jeg den mening. Har jeg sagt noget i den retning, så er det, fordi jeg tager meget tungt på, at mennesker bliver dræbt. Man tager fejl af, hvad der vedrørende et eller andet spørgsmål står i skriften. Vi ved, at også de udvalgte kan komme på vildspor.

Du ved godt, at jeg ikke fremfører min sag så ufornuftigt, at jeg bør gendrives på den måde.

For dig synes det ikke at være noget stort spørgsmål, at du har forstået (mig således), at helligånden er en engel. For mig vil det være en belastende forbrydelse, om jeg siger, at mennesket er Guds søn.

Farvel Michael Servet."

Kapitel 3
Tilbage i Frankrig

I løbet af 1532 vender Servet, der efter sin ungdoms hjemby nu kalder sig Villeneuve, tilbage til den by i Frankrig, som han opholder sig i, før han tager til Basel/Strasbourg: Lyon. Efter den forklaring, som han giver ved afhøringerne i Genève, opholder han sig i Lyon i de følgende ca 2-3 år og tjener til livets ophold ved at være *correcteur d'imprimerie*. Mod slutningen af 1536 tager han til Paris for at studere medicin, og lidt ind i 1537 bliver han immatrikuleret som medicinstuderende ved universitetet i Paris. Opholdet i Lyon har således i denne omgang snarere varet 4 end 3 år.

I Lyon avancerer Villeneuve snart fra korrekturlæser til, hvad man kan kalde forlagsmedarbejder. Han påtager sig bl a overfor et forlag i Lyon at medvirke ved en piratudgave af Klaudius Ptolemaios' Geografi, således som denne foreligger i en udgave, der udkommer i Strasbourg i 1525, Pirckheimers oversættelse. Noget af det, der efter bogtrykkunstens opfindelse tidligt bliver trykt, er *oversættelser til latin* af alexandrineren Klaudius Ptolemaios' skrifter *på græsk* om astronomi, astrologi, geografi etc. Det er bøger, der efterspørges i den vestlige verden, og de bliver derfor gang på gang genoptrykt.

Grundlaget for *de latinske udgaver* af Ptolemaios' Geografi eller Kosmografi, som den kaldtes til at begynde med, er en oversættelse, som den lærde humanist Manuel Chrysoloras begynder på ca år 1400, og som tilendebringes lidt senere af Jacobus Angelus. Den første trykte latinske udgave af Ptolemaios' Geografi udkommer i Vicenza i 1475. Den hviler på den af Angelus foretagne oversættelse,

og det gør også en udgave i Bologna fra 1477. Her er der også trykt mange kort, hvad der ikke er i Vicenzaudgaven. Kort og andre illustrationer gør salgbarheden, og også prisen, større.

I de følgende år kommer der en række nye illustrerede udgaver, og udgangspunktet er stadig Jacobus Angelus' oversættelse. Men da der er en del fejl i den, som bl a hidrører fra oversættelsesgrundlaget, de græske håndskrifter, fra gengivelsen af stednavne etc, og da en oversætter jo altid har et vist spillerum til løsningen af en opgave, der også er kunstnerisk, så fristes forlæggere til at investere penge i nye, angiveligt bedre, udgaver. Et af vendepunkterne er en Strasbourgerudgave fra 1525 af en lærd klassisk filolog – og meget andet – Willibald Pirckheimer. Pirckheimer dør i 1530, uden at hans udgave er genoptrykt.

Pirckheimers reviderede udgave af oversættelsen til latin af Ptolemaios' Geografi har været grundlaget for en del senere udgaver, derunder den fra 1535, som Michel Villeneuve har ansvaret for. Indtil ca 1570 bliver der broderet på tidligere udgaver. I dette år udgiver Abraham Oertel (Ortell) i Antwerpen Teatrum orbis terrarum. Denne bog med de deri optagne kort har til følge, at forlæggeres interesse for nye optryk af Ptolemaios' Geografi indtil videre forsvinder. Geografiskrivningen ændrer karakter.

Der bliver i 1535 ikke fra forlagets side lagt skjul på, at det, som Michel Villeneuve står for, er en nyudgivelse af Ptolemaios' Geografi *i den af Pirckheimer reviderede og i 1525 trykte skikkelse.* Plagiat er der ikke tale om. Det fremgår af titlen: Claudii Ptolomæi Alexandrini Geographicæ Enarrationis Libri Octo, ex Bilibaldi Pirckheimeri tralatione a Michaele Villanovano jam primum recogniti. Når jeg bruger udtrykket *piratudgave,* beror det på, at fremgangsmåden har været den da meget almindelige, at et forlag i Lyon så at sige stjæler den af et andet forlag, her et forlag i Strasbourg, bekostede, reviderede udgave og lader den optrykke uden gennemgribende ændringer. Det er det,

der sker i mange år med Ptolemaios' Geografi og mangfoldige andre bøger. Villeneuves gennemsete udgave af 1535 har ikke været værre eller bedre end de mange andre senere optryk i let ændret skikkelse af Pirckheimers udgave fra 1525.

Villeneuve forsyner bogen med et reklamerende forord, hvori han bl a, med henblik på Frankrig, Tyskland, Italien og Spanien, skriver, at han har besøgt disse lande *og kender deres sprog nogenlunde.* Dette er en kolossal overdrivelse, for at sige det mildt. Italien har han en enkelt gang eller to besøgt, og hans kendskab til Tyskland er begrænset til Baselområdet og til Strasbourgområdet. Det er også en meget lille del af Frankrig, som han har været i. Og hvad angår hans færdighed i at læse og at tale tysk, oplyser han under afhøringen i Genève på et spørgsmål om, hvorfor han forlader Tyskland, at det gør han, fordi han var fattig, og fordi han *ikke forstod sproget.* Jfr VIII sp 767. Det er i strid med, hvad han har skrevet.

Villeneuves nyudgivelse af Pirckheimers udgave *af den latinske oversættelse* af Ptolemaios' Geografi er ikke afslutningen på hans virke i Lyon. Han udgiver i 1536 et skrift In Leonardum Fuchsium Apologia defensio apologetica pro Symphoriano Campeggio, hvori han blander sig i en strid mellem Symphorien Champier, en læge i Lyon, og Leonhard Fuchs, en tysk botaniker og læge, der ender som professor i medicin i Tübingen. Striden drejer sig dels om et fra oldtiden kendte lægemiddel scammonium, dels om syfilis, dens oprindelse og årsager.

I slutningen af 1536 tager Villeneuve så ophold i Paris og bliver kort tid derefter immatrikuleret som medicinstuderende ved universitetet. Det må være på denne tid, at han bor på Collège de Calvi og derefter på Collège des Lombards, næppe under et ophold, som han skal have haft i Paris i 1532-33. Når det ofte anføres, at Villeneuve fra Basel tager direkte til Paris og opholder sig der i nogen tid, skyldes det hans forklaring under retssagen i Vienne. Men den

er sikkert også i denne henseende i strid med sandheden.

Villeneuves ophold i Paris varer 1¼ à 1½ år. Hans virke i dette korte tidsrum er præget af hektisk aktivitet. Noget af det første, han gør, er, at han udgiver endnu et lille skrift om et medicinsk emne. Titlen er Syroporum universa ratio. Skriftet udkommer i Paris i 1537. Der er her tale om et indlæg i en strid mellem to retninger indenfor lægevidenskaben om den lægelige værdi af visse sukkerholdige opløsninger. Dette lille skrift er vist det skrift, som Villeneuve/Servet har haft mest fornøjelse af. Det bliver ikke forbudt, det giver ikke, straks eller senere, anledning til strid og spektakel, og det bliver genoptrykt ikke mindre end – mindst – 4 gange.

Dernæst giver Villeneuve sig til at holde foredrag om emner fra geografien, dette begreb taget i vid forstand. Det sker ikke i universitetets regie, men på den måde, at han lejer eller låner nogle lokaler. Under afhøringerne i Genève lægger han ikke skjul på, at han sideløbende med, at han studerer medicin, har „leu publiquement en Mathematique".

Under disse private foredrag af en medicinstuderende, der lige har påbegyndt studiet i en moden alder, nemlig ca 28 år, bevæger Villeneuve sig efterhånden ind på astrologiske emner. Det rygtes, og det foranlediger, at det medicinske fakultet skrider ind. Fakultetet finder, at han går langt ud over, hvad en medicinstuderende kan tillade sig. Dekanen møder op under en „forelæsning", meddeler ham, at rette vedkommende har forbudt offentlig diskussion af det omhandlede astrologiske emne, og tvinger ham derved til at holde op. Villeneuves reaktion er, at han skriver et lille forsvarsskrift, som det lykkes ham at få trykt, skønt bl a dekanen advarer ham mod at gøre det: Michaelis Villanovani in quendam medicum apologetica disceptatio pro astrologia, Paris, 1538. Skriftet er kun bevaret i få eksemplarer. Det andrager et ark.

Så ruller lavinen.[13] Det medicinske fakultet anlægger sag mod Villeneuve for at få skriftet stoppet, og det lykkes; men det er forinden lykkedes for Villeneuve at få uddelt en del eksemplarer bl a til dem, der har overværet hans foredrag. Sagen procederes den 18 marts 1538 og slutter med en afgørelse, der bl a går ud på, at det forbydes Villeneuve, offentligt eller privat, at docere det, man kalder „judiciarisk" astrologi, i modsætning til den „naturlige" astrologi. Den naturlige astrologi handler om stjernernes indflydelse på vejret, medens den judiciariske astrologi handler om, hvorledes menneskers skæbne afhænger af stjernernes bevægelser og indbyrdes stilling. Også i 1538 var dette noget, som man i universitetskredse gennemgående så på med den største skepsis.

Afgørelsen synes at have haft til følge, at Villeneuve hører op med at studere medicin ved universitetet, og nu er det Paris' støv, som han ryster af sine fødder. Han begiver sig til provinsen. Det næste, man hører om ham, er, at han ca 1538-40 er huslæge i Charlieu tæt ved Lyon hos en velstillet familie, som han kender. Han har samtidig anden praksis.

Under retssagen i Genève forsøger anklagemyndigheden flere gange at få opklaret, om det er med føje, at Villeneuve kalder sig docteur en medicine. Den skepsis, som ligger bag de spørgsmål, der stilles under afhøringerne, er ikke mindre idag, hvor man har bedre overblik over hans liv og færden og kan se, hvor ofte han giver oplysninger, som er i strid med sandheden.

Første gang, anklagemyndigheden får svar på herhenhørende spørgsmål, er i retsmødet 23 aug. Villeneuve oplyser da, at han er taget fra Lyon til Paris, hvor han studerer medicin. „Et de Parys estant desia gradue et sçavant en medicine" giver han sig til at praktisere som læge.

Det næste spørgsmål, hvor der, såfremt han er doctor eller har en medicinsk grad, spørges om, hvor han har studeret, og hvor han har praktiseret som læge, besvarer han på

den måde „quil est docteur en medicine, maistre es ars de Parys", samt at han har studeret medicin i Paris og senere praktiseret i Charlieu 2-3 år og i Vienne 10-12 år.

Dette svar er anklageren ikke tilfreds med. Der spørges herefter „soubs quelz medecins il a esté faict docteur, et en quel lieu; et qu'il face foy de ses letres". Herpå svarer Villeneuve „quil a estudie soubz Iaques Silvyus, Guiterius Andernacus, Fernet, et a encores les signatures deulx et que sez letres sont demorees a Vienne".[14]

Dette er ikke svar på, hvad der spørges om. Der spørges om, hvor, dvs ved *hvilket universitet,* han bliver docteur en mědicine, og hvilke professorer der har *indstillet, at han bliver doctor.* Det klarer han med et svar på navnene på tre professorer i Paris, *hvis undervisning han har fulgt.* Han oplyser, at han har attester herpå fra dem, og at de ligger i Vienne. Dette skal nok være rigtigt. At der desuden i Vienne ligger et doctordiplom, er ikke sagt, men er underforstået, også, at det er ved universitetet i Paris, at han bliver doctor i medicin.

Når man, som det længe har været tilfældet, kender enkelthederne i den retssag, som det medicinske fakultet i Paris anlægger imod Villeneuve for at få standset hans foredrag om astrologiske emner, så er det svært at tro, at det er universitetet i Paris, der – in continenti? – gør ham til doctor i medicin. *Titlen på og emnet for hans afhandling er der aldrig givet oplysning om,* og en æresdoctorgrad er udelukket. Da der kun forløber et kort stykke tid, nogle måneder, imellem, at han forlader Paris og bliver huslæge i Charlieu, er der tidsmæssigt *ikke plads til et fortsat studium ved et andet universitet,* hvor han først tager eksamen i medicin og derefter erhverver doctorgraden.

Den skepsis, som anklagemyndigheden i Genève har med hensyn til Villeneuves påstand om, at han er doctor i medicin, er velbegrundet.[14] Villeneuve pynter på virkeligheden ganske som med historien om, at han har været sek-

retær for kejserens skriftefader, Quintana. Den har gennem tiderne imponeret mange. Villeneuve har imidlertid *hverken gennemført det juridiske studium eller det medicinske studium.* Og med hensyn til teologi er han autodidakt; men med et kendskab til tekster i Biblen, der overgår de fleste præsters. Det har han fået ud af det gentagne arbejde med at læse korrektur på Biblen og at stå for nye udgaver af Biblen.

Den lægepraksis, som Villeneuve driver i Vienne, har han selv møjsommeligt oparbejdet. Det tager sin tid. Han tager derfor påny kontakt med forlæggere og bogtrykkere i Lyon og i Vienne for at få suppleret sine til at begynde med sparsomme indtægter som læge gennem korrekturlæsning for bogtrykkere og som forlagsmedarbejder. Han påtager sig således at stå for en ny udgave af den udgave af Klaudios Ptolemaios' Geografi, som han har foranstaltet i 1535. Den udkommer i 1541.

Det indgående kendskab, som Villeneuve har fået allerede i de år, da han studerer jura i Toulouse, til vulgatateksten af Biblen, gør ham velegnet til at *læse korrektur* på udgaver af Biblen. Det gør han måske allerede, da han på vej fra Toulouse til Basel/Strasbourg gør ophold i Lyon i nogen tid og måske også i Basel og i Strasbourg; men navnlig i årene ca 1532-36, da han opholder sig i Lyon. Det er en tid, hvor der trykkes en del nye udgaver af Biblen på latin. *Forlagsmedarbejder* med hensyn til latinske udgaver af Biblen har han derimod vel nok først været fra det tidspunkt, hvor han slår sig ned i Vienne. Hvad man har sikre oplysninger om, er, at Villeneuve ca 1541 påtager sig at stå for ikke mindre end tre udgivelser af Biblen. Villeneuve er *ikke,* som der ofte står, *udgiver* af tre Bibler, han er kun medarbejder ved udgivelsen, lønnet af et forlag for sit arbejde. Den økonomiske risiko ligger hos en forlægger.

Den bedst kendte er genudgivelsen i 1542 af Sante Pagninos i 1528 i Lyon publicerede udgave af Biblen. Villeneuve kender denne udgave, da han skriver manuskriptet til De

Trinitatis erroribus Libri VII, for han tager en del bibelcitater fra den. Pagnino dør i 1541 efterladende sig en mængde noter, nedskrevet med henblik på en ny udgave, og sit eget brugseksemplar med en masse rettelser i marginen. En forlægger i Lyon, Hugo à Porta, der er kommet i besiddelse af dette materiale, foreslår Villeneuve at stå for en nyudgivelse af Pagninos Bibel, og det påtager han sig at gøre.

Omtrent på samme tid påtager Villeneuve sig overfor samme forlægger at stå for yderligere to udgaver af Biblen. Det kongelige Bibliotek er ikke i besiddelse af eksemplarer af disse tre udgaver, og der synes i dag kun at være få biblioteker, der har dem stående.

Den ene er en udgave af Biblia sacra cum glossis, interlineari et ordinaria, Nicolai Lyrani Postilla et Moralitatibus, Burgensis Additionibus et Thoringi Repliciis. Den udkommer i 1545 og fylder 6 foliobind + et registerbind.[15] Man kender den om udgivelsen indgåede kontrakt,[16] men noget tyder på, at den ikke er ført ud i livet helt på den aftalte måde. Tekstansvaret ligger ikke udelukkende hos Villeneuve. Han skal samarbejde med en Claude Guilliaud, der er dr theol og kannik i Autun. Arbejdet med udgivelsen strækker sig over 4 år.

Den, der vil danne sig et indtryk af skemaet for sådanne voluminøse udgaver af Biblen, kan få det ved at kaste et blik i fx Det kongelige Biblioteks inkunabler nr 699 (fra 1485) og 697 (fra 1498).

Den anden udgave synes at være en mere traditionel udgave[17] uden dette uhyrlige apparat, der næsten kvæler teksten i Biblen. Den udkommer i det samme år, hvor den nye udgave af Pagninos værk udkommer, nemlig i 1542.

Kapitel 4
Kontakt med Calvin

På det tidspunkt, da Villeneuve studerer medicin i Paris, ultimo 1536-primo 1538, kommer han så tæt på at træffe Calvin, som man kan opleve dette. Der aftales et møde, eller et colloquium. Villeneuve udebliver imidlertid, uvist af hvilken grund. Overleveringen herom støttes af en oplysning, Calvin giver på s 6 i det i 1554 udgivne skrift Defensio ortodoxae fidei, jfr VIII sp 460. Villeneuve beder umiddelbart før henrettelsen om, at han må få en samtale med Calvin. Det går rådet i Genève og Calvin med til. Samtalen overværes af to senatorer. Efter Calvins beretning beder Villeneuve ham nu om nåde.

Calvin svarer, at han aldrig har været efter ham for privat urets skyld, og at han har advaret ham så blidt, som han kan, samt at han allerede for 16 år siden og ikke uden fare for sit liv har tilbudt at ville yde sit til, at han kom på sundere tanker. Det er ikke min skyld, skriver Calvin, at ikke alle fromme, om Villeneuve da var kommet til fornuft, havde rakt ham hånden igen.

Der har tilsyneladende været tale om et omvendelsesforsøg, måske foranlediget af en tilhænger af Calvin. Men det kan også være Villeneuve, der har været interesseret i at få kontakt med den nye stjerne på det teologiske firmament for at forberede en dialog eller få en dialog igang. Den tanke er Villeneuve inde på i slutningen af 1545. Der er dem, der mener, at begivenheden har fundet sted i 1533 eller i 1534, og at Calvin derfor husker forkert, når han i 1553-54 tidsfæster den til ca 1537. På dette sidste tidspunkt er imidlertid Villeneuve i Paris. En antagelse om, at han er i Paris allerede i 1533-34, støttes alene af hans egen forkla-

ring ved afhøringen i Vienne. Hvad Villeneuve forklarer her er imidlertid i mange henseender nødløgn og digt, og man tør ikke alene på grundlag heraf fastslå, at det er Calvin, der husker forkert. 1537 er det sandsynligste år, også af den grund, at Calvin da lige har udgivet sin lærebog, Institutio religionis Christianae. Den udkommer i 1536. I 1533-34 er Calvin ikke så kendt som i 1537.

Calvin anfører i det førstnævnte skrift derefter, at han senere, dvs 1545-46, har haft en privat, stilfærdig brevveksling med Villeneuve. Den kommer der ikke noget ud af. Han opretholder imidlertid for sit vedkommende en vis overbærenhed, sålænge Villeneuve ikke „endnu mere forbitret af kritiske udviklinger i mine bøger udgød *galskab* snarere end galde". Så var det slut med overbærenhed. „*Rabiem* magis quam bilem effudit", står der, jfr VIII sp 460 medio.

Med hensyn til denne brevveksling, der består af tre breve fra Villeneuve til Calvin og to svarbreve fra Calvin til Villeneuve, der lidt senere efterfølges af 30 breve – eller mere – fra Villeneuve til Calvin, der ikke besvares, visse randnoter i sider af Calvins lærebog samt breve til Abel Poupin og Viret, er det klart, at det er Villeneuve, der er interesseret i kontakt, ikke omvendt. Villeneuve, der hidtil aldrig har mødt Calvin eller skrevet til Calvin, er mod slutningen af 1545, hvor han er færdig med det trælsomme redaktionsarbejde vedrørende tre Bibler, der bliver udgivet, respektive genudgivet for andres regning, kommet så langt med udarbejdelsen af håndskriftet vedrørende Christianismi Restitutio, at han betragter det som udgivelsesmodent. Han må have arbejdet regelmæssigt med det gennem en lang række år. Han tager kontakt med en forlægger i Lyon, som han har arbejdet for før, Jean Frellon.

Hvis man nu først ser på, *hvad* der sker, før man filosoferer over, *hvorfor* det sker, så er forholdet dette, at Villeneuve mod slutningen af 1545, uden nogen tilskyndelse fra Calvin, med Frellon som mellemmand, til Calvin sender

1) en afskrift af manuskriptet til Christianismi Restitutio, der da er skrevet færdigt til og med s 576 i den senere trykte bog. Hermed er naturligvis ikke sagt, at der i dette første, langt det største afsnit ikke er foretaget ændringer og tilføjelser, før det mod slutningen af 1552 bliver trykt. 2) Oplysning om, at forfatteren er rede til at rejse til Genève til nærmere drøftelse, muligvis en disputatio, forudsat at der gives ham frit lejde. 3) Tre korte spørgsmål til Calvin vedrørende den kristne tro.

Det er givet, at disse spørgsmål er formuleret af Villeneuve, og de foreligger vel i form af et af ham udformet og underskrevet brev. Fremsendelsen af manuskriptet i afskrift kan derimod være sket blot med et brev fra Frellon, og det kan også være et brev fra Frellon, der indeholder oplysninger om, at forfatteren gerne vil rejse til Genève til en drøftelse med Calvin og/eller andre reformerte præster, eventuelt som en disputatio.

I de store træk er det klart, hvad der er sket. Calvin har mod slutningen af 1545 fået sendt en afskrift af det da foreliggende manuskript til Christianismi Restitutio. Det fremgår bl a af den forklaring, som Villeneuve giver, da han skal besvare et spørgsmål, som den første (private) anklager, Nicolas de la Fontaine, stiller. Villeneuve erkender, at nogle fremlagte sider hidrører fra hans hånd. Men han siger, at siderne og andet „seullement estoient envoyes a Monsieur Calvin il y a environ six ans *pour en avoir son jugement*". Jfr VIII sp 734 ad 38.

Dette „responsum" får forfatter og forlægger aldrig, i hvert fald ikke på den måde, forfatteren har tænkt sig. Han får heller aldrig tilbage den afskrift, som han selv har taget – hvem ellers? – af kæmpemanuskriptet, skønt han straks beder om at få den tilbage, efter at Calvin i sit andet og sidste brev af 13 febr 1546 giver tilkende, at nu er det fra hans side slut med yderligere brevveksling. „Send derfor tilbage det, jeg har skrevet, og hermed farvel", skriver han i sit tredje brev til Calvin. „Remitte igitur scripta mea et vale".

Også dette brev står i bd VIII, i Prolegomena s XXX-XXXI. Og nogle år senere, ikke før 1548 og sandsynligvis endnu senere, klager Villeneuve i et sidste, uunderskrevet og udateret, brev til Abel Poupin, en præst i Genève, der står Calvin nær, over, at han (stadig) ikke har fået sit manuskript tilbage fra Calvin, jfr VIII sp 750-51.

Calvin negligerer også den anmodning om, eller antydning om, en drøftelse eller disputatio i Genève med frit lejde for Villeneuve, som har været fremme fra brevvekslingens begyndelse. Når man nu ved, at Villeneuve under navnet Michael Servet tidligt har stået på såvel den spanske som den franske inkvisitions lister over personer, som man gerne vil tale nærmere med, og at han længe under samme navn har været udskreget som antitrinitarier i Schweiz og i Tyskland af såvel protestanter som katoliker på grund af afhandlingen fra 1531, så har man lov til at nærme sig referatet om et sådant forslag, hvis ordlyd vi ikke kender, fordi brevene er gået tabt senere, med nogen skepsis. Er der grund til at tro, at Villeneuve er kommet med så selvmorderisk et forslag? Var det blevet accepteret, ville forslagsstilleren ikke have kunnet undgå, at det blev afsløret, at den Michael Servet, som forlader Strasbourg/Basel i 1532, nu dukker op igen som Michel Villeneuve og altså ikke, som mange tror, er død eller spærret inde i fængsel eller anbragt på en anstalt.

Forslaget er ikke desto mindre stillet, og det er stillet to gange. Det fremgår navnlig af et brev af 13 febr 1546, som Calvin sender til Farel samtidig med, at han sender sit andet og sidste brev til Villeneuve, og et brev stilet til Frellon personligt. Det er kun nogle linjer i brevet til Farel, der er af interesse.

„Servet har fornylig skrevet til mig. Han lader med brevet følge et langt manuskript *med sine fikse idéer* (deliria) og *sit stortalende praleri* (thrasonica jactantia). Mig synes det forbløffende og uhørt. Han gentager (recipit), at hvis det passer mig, vil han gerne komme hertil. Jeg vil imidler-

tid ikke give ham mit æresord. Kommer han desuagtet, så vil jeg, om jeg har autoritet dertil, aldrig tåle, at han slipper herfra igen med livet i behold". Jfr Calvini Opera XII sp 282-83.

Den sædvanlige betydning på klassisk latin af glosen recipio er „tager tilbage". På middelalderlatin kan glosen imidlertid, som det ses hos du Cange, også betyde „gentager", altså nærmest det modsatte. Efter sammenhængen er det således, at den her må oversættes. Forslaget er stillet to gange, og det er sub silentio afvist to gange. De, der gengiver brevet, går, så vidt ses, udenom problemet ved at se væk fra „recipit". Thrason er navnet på en stortalende soldat i et stykke af Terents.

Calvin har straks set, at Christianismi Restitutio er skrevet af den samme, der har skrevet De Trinitatis erroribus, Michael Servet, men da brevvekslingen sker under anvendelse af dæknavne, så er Calvin ikke klar over, hvor Servet opholder sig, hvad han foretager sig, og hvilket navn han nu anvender.

De tre spørgsmål er korte. Men de vedrører så omfattende og væsentlige teologiske emner, at det næppe er muligt for teologer at besvare dem kort og klart. „Er Jesus, det korsfæstede menneske, Guds søn? Hvorledes begrundes i så fald dette sønneforhold?", er det første spørgsmål. Det næste: „Er Christi rige i menneskene? Hvornår går de ind i dette rige, og hvornår genfødes de?". Det tredje: „Skal den kristne dåb ligesom nadveren ske i tro? Med hvilket formål er de indstiftet under den nye pagt?" Jfr VIII sp 482.

Det er nu overladt til Calvin, hvorledes han vil gribe sagen an. Han kan negligere henvendelsen. Det er det, som Luther gør overfor Johannes Campanus fra det tidspunkt, da denne forsøger at mase sig ind i de delikate forhandlinger om nadverlæren. Calvin kan efter et løseligt gennemsyn af manuskriptet vælge at skrive fx, at da det længe i de protestantiske lande og byer har været fastslået, jfr artikel 1 i Confessio Augustana, at treenighedslæren er den samme

som før, og da det i princippet også gælder om barnedåben, så må han bestemt advare imod, at manuskriptet trykkes eller udbredes i afskrift eller vises til andre. Calvin går en tredje vej. Han giver i første omgang en kort besvarelse af de tre spørgsmål, der ikke siger for meget, jfr VIII sp 482-484, og negligerer forslaget om en samtale eller en disputatio i Genève. Han inddrager ikke direkte manuskriptet i sit svar. Han slutter med, at han mener, at han har svaret på resten andetsteds, men at han om fornødent vil give yderligere forklaring. „Så dersom der er noget, der mangler, er jeg parat til at fortsætte, dersom jeg bliver erindret derom".

Villeneuves (Servets) anden skrivelse til Calvin, jfr VIII sp 484-86, er en imødegåelse af de dele af Calvins første udviklinger om de tre spørgsmål, som han ikke er tilfreds med. Under påberåbelse af, at Calvin har skrevet, at han er parat til yderligere forklaring, såfremt der er noget, der mangler i hans første svar, beder Villeneuve imidlertid nu tilsidst om svar også på fem helt nye spørgsmål:

„1. Hvad er den sande tro, og hvorledes levendegøres den af den genfødte ånd?

2. Kan nogen retfærdiggøres uden omvendelse?

3. Hvorledes er det indre menneske, der ikke er avlet af blodet, men af Gud?

4. Hvem er hint menneske, som næres af Christus i nadveren? Det sande eller det åndelige?

5. Hvad betyder Christi kommes nåde? Har døden mon regeret indtil da? Har mon (også?) alle fædrene før været i dødens rige?

Endelig bønfalder jeg dig om, at du ikke vægrer dig ved endnu engang at læse min fjerde bog, der handler om dåben. For det ser ud, som om du ikke har læst den (ordentligt). Gud være med os. Amen!"

Fjerde bog er i den i 1553 trykte bog s 525-576. Her slutter det manuskriptudkast, som er fremsendt. S 577-664 i den trykte bog er optryk af 30 breve fra forfatteren til Calvin, som er sendt, efter at Calvin har svaret, at nu vil han

ikke fortsætte brevvekslingen, og også afsnittet s 671-735 er senere tilføjelse til manuskriptudkastet.

Med en forbilledlig tålmodighed tager Calvin i sit andet svarbrev først tråden op med hensyn til de tre i første omgang drøftede spørgsmål. Han går nu ret udførligt ind på, hvad Villeneuve skriver i sit brev nr to. Jfr VIII sp 487-95. Det er især Calvins afsluttende bemærkninger, hvorved han for sit vedkommende sætter punktum, der fra mit synspunkt er af interesse.

„Når du beder mig om, at jeg svarer dig også på andre spørgsmål, så ville jeg det gerne, om jeg kunne gøre det kort. For jeg kan ikke klart tyde, hvad du egentlig ønsker svar på. Jeg er også mere optaget, end at jeg har tid til at skrive hele bøger for dig alene.

Dernæst spørger du næppe om noget, som du ikke finder svar på i min Institutio, hvis du med interesse søger der. Og dog ville jeg ikke spare arbejdet, hvis det mål, som du stræber imod, var mig bekendt. Hvor stor en skov begiver jeg mig imidlertid ikke ind i, hvis jeg påtager mig at komme med udviklinger vedrørende det, som du nu gerne yderligere vil have forklaret af mig? Du ønsker, at jeg skal definere for dig, hvad den sande tro går ud på. Alene det ville rettelig fylde en bog."

Calvin bemærker derefter, at udtryksmåden i nogle af de stillede yderligere spørgsmål er fremmed for den tankegang, som er skriftens, og at det nogle steder smager af en urigtig tankegang, og han fortsætter så:

„Derfor, hvad du for dit vedkommende vil, ville jeg ikke forstå, hvis jeg ikke var nogenlunde vænnet til dine fikse idéer (deliria). Ja, tilgiv mig. Således tvinger sagens forløb mig til at tale. Jeg hverken hader dig eller foragter dig eller ønsker at fare ret hårdt frem overfor dig. Og dog. Jeg måtte være lavet af stål (ferreus), hvis jeg ikke blev oprevet over at se dig så hovmodigt spotte sund doktrin.

Ingen retfærdiggøres uden forudgående omvendelse. Det indrømmer jeg. Men hvis du derfra slutter, at de spæde

børn ikke retfærdiggøres, fordi de ikke aner, hvad der loves (ved dåben), så er det en urimelig slutning. Ordene om, hvad der loves, rettes jo til fadderne, ikke til de spæde børn."

Angående apostlen Paulus' mening om det indre menneske samt om nåden som følge af Christi genkomst henviser Calvin til steder i sin Institutio, og Calvin slutter med et ønske for modtageren om, at Gud vil bevirke, at han, når han har lagt sit hovmod til side, bliver en ydmyg sandhedens discipel.

Samtidig med, at Calvin via Frellon sender dette brev til den Villeneuve, som han kun kender under dæknavnet „Servet", og som han ved er identisk med Michael Servet, spanieren, sender han et brev til Frellon personligt. Calvin har næppe tænkt sig, at også det skulle havne hos den, som har oversendt afskrift af et kæmpemæssigt manuskript „pour en avoir son jugement". Frellon lader det imidlertid gå videre til Villeneuve. Det kan skyldes ubetænksomhed, men det kan også være noget, som han gør med vilje for at gøre det klart, at nu trækker han sig ud af sagen. Såvel Calvins korte brev til Frellon som Frellons lige så korte brev til Villeneuve med fremsendelsen af dette brev lå blandt sagsakterne i ærkebispesædets arkiv i Vienne og er publiceret i 1749 af d'Artigny, jfr VIII sp 833-34 med note. Indholdet af Calvins to breve til Villeneuve kender man derimod kun fra Calvins referat i Defensio ortodoxae fidei, og det samme gælder de to første breve fra Villeneuve til Calvin.

I brevet til Frellon undskylder Calvin først, at det har trukket ud med svaret og bemærker derefter, at han ikke har meget håb om at kunne udrette synderligt overfor „tel homme, selon que ie le voy dispose". Lidt senere:

„Pour ce qu'il m'avoit escrit d'un esperit tant suberbe, ie luy ay bien voulu rabbatre un petit de son orgueil, parlant à luy plus durement que ma coutume me porte. Mais ie ne l'ay peu faire aultrement. Car ie vous asseure qu'il n'y a leçon qui luy soit plus necessaire que d'apprendre humilité,

ce qui luy viendra de l'esperit de Dieu, non d'ailleurs. Mais nous y devons aussi tenir la main. Si Dieu nous faict ceste grace a luy et a nous que la presente response luy profite, j'auray de quoy me reiouir. S'il poursuit d'un tel style comme il a faict maintenant, vous perdres temps à me plus solliciter à travailler envers luy, car j'ay d'aultres affaires qui me pressent de plus près. Et ferois conscience de m'y plus occuper, ne doubtant pas que ce ne fust un Sathan pour me distraire des aultres lectures plus utiles. Et pourtant ie vous prye de vous contenter de ce que j'en ay faict: si vous n'y voyez meilleur ordre."

Nedenunder dette brev af 13 febr 1546, som lå blandt akterne i Viennesagen, og som vel er fundet under inkvisitionens ransagning i Villeneuves arbejdsværelse eller arkiv, lå ifølge d'Artigny en udateret fremsendelsesskrivelse fra Frellon til Villeneuve, der slutter med en forsikring om „si aultre chose y a que puisse, me trouverez tousiours à vostre commendement et prest à vous faire service." Frellon anfører i det uden på konvolutten skrevne, at adressaten er „*maistre* Michel Villanovanus *Docteur en Medicine*". Det viser ikke andet, end at Villeneuve har givet sig ud for og er blevet omtalt som magister og dr med. Bevis for, at han er det, er aldrig ført.

Villeneuves tredje brev til Calvin omtaler Calvin ikke i Defensio ortodoxae fidei. Brevet er dog ikke uden en vis interesse. Det har ligget blandt akterne i arkivet i Genève, og udgiverne af Calvini Opera tager det med, jfr Prolegomena s XXX-XXXI. Det er endnu en kort imødegåelse fra Villeneuves side af Calvins besvarelse af de tre først stillede spørgsmål. De fem senere stillede spørgsmål tales der ikke længere om. „Men da du er bange for, at jeg er din Satan, slutter jeg. Send derfor tilbage det, jeg har skrevet og hermed farvel. Hvis du virkelig tror, at paven er Antichrist, må du også tro, *at efter pavedømmets doktrin er såvel læren om treenigheden som læren om barnedåben djævelsk doktrin.* Farvel igen." Men det er jo netop de to emner, som dom-

merne i Genève fremhæver i den dom, hvorved de dømmer Villeneuve til døden, treenighedslæren og barnedåben.

Man kunne forvente, at hermed er det slut med korrespondancen mellem Villeneuve og Calvin og Calvins kreds. Det er det imidlertid ikke forsåvidt angår Villeneuve. Han fortsætter i de næste tre-fire år, men får ikke svar. Måske har Villeneuve forholdt sig roligt i den første tid og undersøgt, om der ikke kan findes en anden forlægger i Lyonområdet, som vil påtage sig at udgive hans hovedværk, resultatet af årelange studier. Men det kan også være, at han, søgende og urolig sjæl, som han er, kort tid derefter er begyndt på igen at skrive breve til Calvin. For på s 577-664 i Christianismi Restitutio er der trykt 30 breve til Jean Calvin. Se også teksten VIII sp 645-714.

Nu kan den, der for sine synders skyld giver sig at pløje sig igennem alle disse breve, et tidrøvende og trættende arbejde, fordi der i stor udstrækning er tale om gentagelse på gentagelse af, hvad der er udviklet og spundet videre på på de forudgående 576 sider, måske tro, at Villeneuve her bruger en kendt literær form, og at Calvin ikke har vidst noget om disse mange og tildels lange breve, før han får et eksemplar af den trykte bog i hænde. De *er* imidlertid afsendt som breve. Calvin *har* modtaget dem. Problemet er blot, om Villeneuve har sendt brevene af sted eet efter eet, eller om de er sendt i portioner. Det lader sig ikke afgøre. At de er modtaget af Calvin fremgår imidlertid deraf, at størstedelen af disse ca 30 breve, som vi skal se, via Antoine Arneys i Lyon, den, der angiver Villeneuve til den franske inkvisition, ender hos denne.

Når Villeneuve går så vidt som til at lade trykke 30 breve til Calvin, så kunne han sige sig selv, at hermed er anonymiteten en illusion. Han kunne lige så godt som i 1531 have sat sit navn Michael Servet på titelbladet.

Afslutningen på den brevveksling, som Villeneuve påbegynder i slutningen af 1545, og som Calvin erklærer afsluttet for sit vedkommende ved breve af 13 febr 1546, er et

brev fra Villeneuve til Abel Poupin, der er sendt ca 1550. Det er det tredje af de breve, som Villeneuve sender til Poupin. Man kender ikke indholdet af de to første. Villeneuve erkender i retten i Genève, at han har skrevet og sendt brevet, men han oplyser ikke, hvornår han sender det, og han bliver ikke spurgt ud herom.

Brevet bliver fremlagt i retten af anklageren den 17 aug 1553. Det bliver i sin korthed og nok netop på grund af sin korthed afgørende for, at Villeneuve bliver dømt som antitrinitarier, jfr dommens præmisser. Det kan en tiltalt ikke klare ved at snakke sort. En forsvarer behøver dog ikke derfor at give op.

Villeneuve indleder med at koble til et af de 30 senere, i Christianismi Restitutio trykte, breve til Calvin og fortsætter så med ud fra Jeremias kapitel 31 at henvise til, at den gamle pagts gyldighed altså er ophævet. „Sublata est ergo lex illa".

„Den lov er følgelig ophævet. Ikke under den pagt tager Gud os nu tilbage blandt sine, men det sker alene ved troen på den udvalgte søn, Jesus Christus.

Betænk derfor, hvorledes jeres evangelium er blevet noget rod som følge af loven. Jeres evangelium er uden een Gud, uden sand tro, uden gode gerninger. I stedet for een Gud har I en Cerberus med tre hoveder, i stedet for sand tro har I en skæbnebestemt drøm, og gode gerninger, siger I, er tomme billeder. Troen på Christus er for jer blot een fed sminke, udretter intet. Mennesket er for jer en dorsk træstamme, og Gud er for jer en slavebunden viljes kimære. I anerkender ikke den himmelske genfødelse ved vand, men holder dette for en fabel. Det himmelske rige lukker I foran menneskene, fjernende det fra os som en tænkt størrelse. Ve jer. Ve. Ve.

Ved dette tredje brev ønsker jeg at påminde dig, så du bedre betænker, at jeg nu ikke mere minder dig på denne måde. Det støder jer måske, at jeg blander mig i hin Mi-

chaels kamp samt ville ønske, at I blev indblandet deri. Men kig omhyggeligt hint sted efter (dvs Apokalypsen 12,7), og du vil se, at der vil være mennesker, som vil kæmpe der, udsættende deres sjæle for døden i blod som vidner for Jesus Christus. Det siges i skriften, at det er en engel, der strider. Mon du ikke ser, at der her er tale om Christi kirke, fordrevet i så mange år? Mon der ikke der er tale om et syn om noget fremtidigt, som selveste Johannes bevidner? Hvem er der hin anklager, som på grund af overtrædelserne af lovene og forskrifterne anklagede os før?

Før kampen, siger han, er der hin anklage og forførelse af verden. Så følger kampen, og tiden er som sagt nær. Hvem er hine, som skal bære sejren hjem over dyret, ikke modtagende dets tegn? Jeg ved, at det er sikkert, at jeg skal dø på grund af dette. Men jeg taber ikke af den grund modet. Som discipel vil jeg være mesteren lig.

Jeg er ked af, at det på grund af jer ikke har været mig muligt at rette adskillige steder i mit manuskript. Det beror hos Calvin. Farvel og vent ikke flere breve fra mig.

Jeg bliver stående på min vagt. Jeg iagttager. Og jeg vil se, hvad han vil sige.

For han vil komme. Han vil sikkert komme. Han vil ikke tøve."

Dette brev fremlægges af Colladon „comme parlier de M Nicolas" i retsmødet 17 aug, jfr VIII sp 748-49 ad 37, hvor samtidig fremlægges „le livre imprime dudit Servet". Og allerede forinden, den 14 aug, fremlægger den første (private) anklager Nicolas de la Fontaine den afskrift af det foreløbige manuskript vedrørende Christianismi Restitutio, som Villeneuve i slutningen af 1545 via Frellon sender til Calvin, og som Calvin aldrig sender tilbage. Det fremgår af protokollatet sp 734 ad 38. „Et pour veriffication dicelles produict certains livres *escriptz tant a la main* que en forme. Demande que ledict Servet recongnoisse lescripture faicte de la main. Lesquelz livres ledict Servet confesse avoir

escript et recongnoist lescripture«. Derefter tilføjer Servet, at denne afskrift ikke svarer til den trykte bog. Det er korrekt. Afskriften blev som allerede bemærket sendt til Calvin for ca 6 år siden „*pour en avoir son jugement*", dvs for at få en udtalelse fra ham. Se også note 2 på spalte 734.

Sidste fase i denne ensidige fortsættelse af korrespondancen synes at være, at Villeneuve, som på en eller anden måde har fået fat på et eller flere eksemplarer af Calvins Institutio, til Calvin oversender et eksemplar af denne bog forsynet med mange randnoter og herudover også enkelte sider taget ud af et andet eksemplar eller andre eksemplarer og forsynet med noter. Beviset for, at Villeneuve i hvert fald har oversendt eet eksemplar af Calvins Institutio, er tilførslen til retsbogen VIII sp 748 ad 37, hvor der efter „Sus le 37 ilz produisent le livre imprime dudit Servet" står „*et l'Institution de Monsieur Calvin postillee par ledit Servet*". Det er dette eksemplar, som Calvin omtaler VIII sp 481. Det var af Villeneuve/Servet forsynet med så mange noter, „at ingen side var fri for hans bræk (a suo vomitu puram)."

Herefter vender jeg tilbage til spørgsmålet om, *hvorfor* Villeneuve mon i slutningen af 1545 henvender sig til Frellon.

Herom kan man kun gætte. Min hypotese er den enkle, at Villeneuve nu synes, at han er færdig med manuskriptet, og at han derfor gerne vil have det udgivet. Han har imidlertid svært ved at finde en forlægger, der vil tage risikoen. En forlægger vil tage i betragtning, at han helt bortset fra den teologiske side af sagen risikerer en økonomisk lussing.

Idéen med en føler til Calvin er derfor sandsynligvis Frellons,[18] selvom han nok har ventileret spørgsmålet så behændigt, at Villeneuve tror, at det er ham selv, der har fået idéen. Der spilles fra begge sider med fordækte kort. Villeneuve har ikke gjort Frellon bekendt med, at han er den i Schweiz og Tyskland fra slutningen af 1531 som antitrinitarier udskregne Michael Servet, forfatter af De Trinitatis erroribus.

Calvins udtalelse i det brev, som han sender til Frellon privat, og som denne lader gå videre til Villeneuve, har til følge, at Frellon ikke vil stå for udgivelsen. Villeneuve har herefter måske straks forsøgt at finde en anden forlægger i Lyonområdet, indtil videre forgæves.

Seks år senere forsøger Villeneuve med teologiprofessoren Martinus Cellarius (Borrhäus) som mellemmand at finde en forlægger i Basel, der vil udgive hans værk, ligeledes uden held. Borrhäus sender ham under dæknavnet „Marrinus" et svarbrev af 9 april 1552, der fremlægges under kætterprocessen i Vienne, hvori han, idet han samtidig sørger for, at manuskriptet returneres, skriver, at han tror, at han ikke behøver at forklare ham grunden til, at det ikke lader sig gøre at få manuskriptet udgivet i Basel. Jfr VIII sp 835.[19] Adressatens navn er på svarbrevet angivet som „Michaeli Serveto, Medico, suo in Domino amico". „Til Michael Servet, læge, hans ven for Gud". Borrhäus og Servet er bekendte fra årene i Strasbourg/Basel. Da Borrhäus i 1552 er klar over, at Servet er læge i Lyonområdet, har de måske under en eller anden form holdt forbindelsen vedlige. Hvad der tyder derpå, er dog kun dette brev.

Til sidst må Villeneuve så bide i det sure æble. Han finder en forlægger, der vil tage bogen i kommission dvs sørge for, mod passende honorar, at få den trykt for forfatterens regning og risiko. Det lykkes. Balthazar Arnoullet i Vienne påtager sig sammen med sin svoger at tage bogen, der nu er blevet endnu større, ialt 735 ret tætte sider, i kommission på visse nærmere vilkår. Også Arnoullet bliver senere fængslet af den franske inkvisition; men det lykkes ham forholdsvis hurtigt at komme på fri fod.

Kapitel 5
Anmeldt som kætter

Den 3 jan 1553 er Christianismi Restitutio færdigtrykt. Den 13 jan sendes der 5 baller med bøger til et lager i Lyon. Resten sendes til udlandet med henblik på salg.

Man kender navnene på to af de forretningsdrivende, der modtager bogen til salg. Den ene er Jacques Bertet, der fra juni 1552 driver boghandel og bogtrykkeri i Genève og samtidig sælger bøger via bogmarkederne i Frankfurt. Bertet samarbejder med Arnoullet. Den anden er den Robert Estienne, fransk forlægger og bogtrykker, der i 1550 med sin familie tager ophold i Genève og viderefører forretningen fra Genève. Robert Estienne, hvis forretning er betydelig større end Bertets, sælger fortsat bøger via bogmarkederne i Frankfurt samt fra een eller flere forretninger i Genève.

At Bertet har været impliceret i bogens distribution, fremgår af en skrivelse af 14 juli 1553, som Arnoullet sender fra Vienne „A Sire Jacques Bertet, demeurant a Chastillon", jfr VIII sp 752-57. Arnoullet tilråder, at de eksemplarer, som Bertet har i Frankfurt af Christianismi Restitutio, bliver tilintetgjort. „Car ie vous conseille de faire perdre secrettement les livres, et quil ne sen trouve jamais feuillet ny demy. Et que ce soit sans que soyez en ce scandalise, car il me greve bien que soyons ainsi deceuz et trompez en tel affaire."

Bogen har således *været til salg gennem Bertet i ca et halvt år på et af de steder i Midteuropa, hvor der handles med bøger,* bogmarkederne i Frankfurt. Der er ingen grund til at tro, at bogen ikke også er blevet solgt i et vist omfang. Salget standses først ved Arnoullets skrivelse af 14 juli 1553.

Hvor nøje Bertet har taget det med at efterkomme Arnoullets råd, lader sig ikke afgøre. Der findes idag i offentlige biblioteker så vidt vides kun tre eksemplarer af bogen i det originale tryk, eet i Wien, eet i Paris og eet i Edinburgh. Men det viser intet om, hvor mange eksemplarer der bliver solgt i det halve år, der går, før det officielle salg bliver standset.

Forklaringen på, at salget via Frankfurtermarkederne gennem Bertet først standses i sidste halvdel af juli 1553, er, at Viennedommen først afsiges 17 juni 1553. Indtil da er det ikke ved en dom, en udvisning eller et salgsforbud fastslået, at Servet gennem udgivelsen af Christianismi Restitutio har udbredt kætterske anskuelser.
Og i Genève er der ingen „sag" mod Servet. Havde Servet valgt en rute udenom Genève, var der ikke blevet rejst kættersag imod ham i Genève. Servet dukker imidlertid mod al forventning og mod sund fornuft op i Genève den 12 aug 1553, hvor han indlogerer sig på en gæstgivergård. Den 13 aug er der en, der genkender ham, og så går det løs. Det ender med, at han bliver dødsdømt også i Genève, og den 27 okt henrettes han.

Bertet har udover Frankfurtermarkederne mulighed for at sælge bogen fra sin butik i Genève. Og endelig kan han sælge bogen fra sin bopæl (og forretning?) i Chastillon, jfr at Arnoullet sender brevet til Chastillon og ikke til Genève. Det drejer sig vistnok om den lille by Chatillon på hovedvejen fra Genève over Nantua til Lyon. Den ligger nogle kilometre vest for knudepunktet Bellegarde og altså ikke så langt fra Genève. Chatillon lå i Savojen. Bertet var fra det syd for Chatillon liggende Seyssel. Han har haft gode muligheder for uden indblanding fra myndighedernes side at få bogen solgt, især naturligvis fra det tidspunkt, da det i Schweiz, Tyskland og Savojen rygtedes, at den franske inkvisition havde fængslet Servet, sigtet for udbredelse af kætteri, men at det var lykkedes for Servet af flygte. Så gik bogen af som varmt brød.

De oplysninger, som man har om Robert Estiennes medvirkning ved bogens distribution, findes navnlig i et skrift, der cirkulerer i Schweiz kort tid efter henrettelsen af Servet i form af afskrifter af et anonymt håndskrift Historia de morte Serveti. Her står der bl a følgende:

„Imidlertid sendes der til Frankfurt en vis Thomas, ansat hos Robert Estienne, som sørger for at få brændt de bøger af Servet, som har været fremlagt til salg på markederne der (og ikke er solgt) for at hindre, at de bliver fjernet (dvs skjult og solgt under disken). Den pågældende medbragte en skrivelse fra prædikanterne ved deres kirker, i hvilken Servet blev fordømt som kætter."

Denne oplysning er vistnok pålidelig, hvad en væsentlig del af de øvrige oplysninger i dette mod Calvin rettede skrift ikke er. Den støttes nemlig af, hvad der står i en skrivelse af 27 aug 1553 fra Calvin til præster i Frankfurt, hvorved han orienterer dem i sagen og beder dem om at holde øje med, at Estiennes ordre bliver udført af nævnte Thomas. Dette brev bliver vistnok overbragt til præsterne af Thomas.[20]

Når jeg går så udførligt ind på dette problem om, hvem der har stået for, at bogen bliver solgt, er grunden den, at der i løbet af de næsten halvfemte århundreder, der er forløbet, siden Servet henrettes, er givet så mange forklaringer på, hvorfor og hvorledes Viennesagen kommer igang, at man næsten overser den nærmestliggende. Den går ud på, at den de Trie i Genève, der i et længere brev til sin fætter i Lyon, Antoine Arneys, om de religiøse forhold i Genève i sammenligning med Lyon oplyser, at en Michel Villeneuve i Vienne alias en spanier Michael Servet har skrevet et kættersk værk Christianismi Restitutio, som sit udgangspunkt og sin inspiration har et eksemplar, *som han har købt i en boghandel lige om hjørnet* i slutningen af januar eller begyndelsen af februar 1553.

De Tries brev til fætteren, der er dateret 26 febr 1553, lå

sammen med to senere breve blandt sagsakterne i Vienne og blev publiceret i 1749 af d'Artigny. Da det af det første af disse breve fremgår, *at årsagen til, at de Trie informerer fætteren, er irritation og harme over fætterens kritik af forholdene i Genève,* gengiver jeg brevet. De fleste forfattere nøjes med et kort referat, og der forkortes så stærkt, at læseren slet ikke bliver klar over, at brevet først og fremmest *er en fortsættelse af en diskussion mellem to fætre om katolicisme og calvinisme.* De Trie, emigranten, spiller nu ud en stærk trumf: I huser i Lyonområdet, i Vienne, en kætter, der forlængst er fordømt af vore reformatorer.

„Monsieur, mon cousin, ie vous mercie bien fort de tant de belles remonstrances qu'avez faictes et ne doubte point, que vous n'y procediez de bonne amitié, quand vous taschez à me reduire au lieu dont suis party. D'aultant que ie ne suys homme versé aux lettres comme vous, ie me deporte de satisfaire aux poincts et articles que vous m'alleguez. Tant y a qu'en la cognoissance que Dieu m'a donné, i'auroys bien de quoy respondre: car Dieu mercy, ie ne suys pas si mal fondé que ie ne sache que l'Eglise a Jesus Christ pour son chef, dont elle ne peult estre separée et qu'elle n'a vie ne salut, et que du tout elle ne peult consister qu'en la verité de Dieu qui est contenue en l'escripture saincte. Parquoy tout ce que vous me pourriez alleguer de l'Eglise, ie le tiendray pour fantosme sinon que Jesus Christ y preside comme ayant toute auctorité et que la parole de Dieu y regne comme le fondement et substance: sans cela toutes vos formalitez ne sont rien.

Ie vous prye de penser la liberté dont ie use envers vous, qui n'est point seulement pour mainctenir ma cause, mais aussi de vous donner occasion de penser mieulx à nous. Mais pour le faire court, ie me suys esbay comment vous m'osez reprocher entre aultres choses que nous n'avons nulle discipline ecclesiastique ny ordre, et que ceulx qui nous enseignent ont introduit une licence pour mestre confusion par tout: et cependant ie veois (Dieu mercy) que les

vices sont mieulx corrigez de par deça, que ne sont pas en toutes vos officialitez. Et quant à la doctrine et qui concerne la religion, combien qu'il y ait plus grande liberté qu'entre vous, neantmoins l'on ne souffrira pas que le nom de Dieu soit blasphemé, et que l'on seme les doctrines et mauvaises opinions que cela ne soit reprimé. Et ie vous puys alleguer ung exemple qui est à vostre grande confusion puisqu'il le fault dire. C'est que l'on soutient de par dela un heretique qui merite bien d'estre bruslé par tout où il sera. Quand ie vous parle de heretique i'entends ung homme qui sera condemné des Papistes aultant que de nous ou pour le moins qui le doibt estre. Car combien que nous soyons differens en beaucoup de choses, si avons nous cela commun que en une seule essence de Dieu il y a trois personnes et que le Pere a engendré son fils qui est sa sagesse eternelle devant tout temps, et qu'il a eu sa vertu eternelle qui est son Sainct Esperit. Or quand ung homme dira que la Ternité laquelle nous tenons est un Cerberus et monstre d'enfer et desgorgera toutes les villainies qu'il est possible de penser contre tout ce que l'Escripture nous enseigne de la generation eternelle du fils de Dieu, et que le Sainct Esperit est la vertu du Pere et du fils, et se mocquera a gueulle desployee de tout ce que les anciens docteurs en ont dict, ie vous prye en quel lieu et estime l'aurez vous. Ie dicts cecy pour obvier à toutes repliques que vous me pourriez faire que vous ne tiendrez point pas dol pour erreur ce que nous disons estre tel: ce que ie vous dicts non seulement vous le confesserez estre erreur mais heresie detestable, qui est pour abollir toute la chrestienté.

Il faut que ie parle franchement. Quelle honte est-ce que l'on face mourir ceulx qui diront qu'il ne fault invoquer que ung seul Dieu au nom de Iesus Christ, qu'il n'y a aultre satisfaction que celle qui a este faicte en la mort et passion de Iesus Christ, qu'il n'y a aultre purgatoire qu'en son sang, qu'il n'y a aultre service agreable à Dieu que celuy qu'il commande et approuve par sa parole: que toutes peinc-

tures et images que les hommes contrefont sont autant d'idoles qui profanent sa maiesté: qu'on doibt garder les sacremens en tel usage qu'il a esté ordonné de Iesus Christ. Voire et qu'on ne se contente poinct de faire mourir telles gens d'une simple mort, mais qu'on les brusle cruellement.

Cependant, voila qui nommera Iesus Christ idole, qui destruira tous les fondemens de la foy, qui amassera toutes les resveries des heretiques anciens, qui mesme condemnera le baptesme des petits enfans l'appelant inventions diaboliques: et celluy la aura la vogue entre vous et le supportera-on comme s'il n'avoit poinct failly. Ie vous prye, ou est vostre zele que vous pretendez et ou est la police de ceste belle hierarchie que vous magnifiez tant? L'homme dont ie vous parle a esté condemné en toutes les Eglises lesquelles vous reprouvez. Cependant il est souffert entre vous, voire iusques à y faire imprimer ses livres qui sont si pleins de blasphemes qu'il ne fault point que i'en die plus. C'est un Espagnol Portugallois nommé Michael Servetus de son propre nom, mais il se nomme Villeneufve à present, faisant le Medecin. Il a demeuré quelque temps à Lyon, mainctenant il se tient a Vienne, ou le livre dont ie parle a esté imprimé par un quidam qui a là dressé imprimerie, nommé Balthazard Arnoullet. Et afin que vous ne pensiez que i'en parle à credit, ie vous envoye la premiere feuille[21] pour enseigne. Vous dictes que les livres qui ne contiennent aultres choses, si non qu'il se fault tenir à la pure simplicité de l'escripture saincte, empoisonnent le monde: et si viennent d'aillieurs, vous ne les pouvez souffrir: cependant vous couvez l'a les poisons qui sont pour aneantir l'escripture saincte et mesme tout ce que vous tenez de chrestienté. Ie me suis quasi oublié en vous recitant cest exemple, car i'ay esté quatre fois plus loing que ie ne pensois: mais l'enormité du cas me faict passer mesure et voila qui sera cause que ie ne vous feray plus long propos sur les aultres matieres. Comme aussi de faict il me semble qu'il n'est pas grand besoin que ie vous responde sur chacun article. Seulement ie

vous pryeray d'entrer un peu plus profond en vostre conscience pour vous juger vous mesme, afin que quand il fauldra venir devant le grand iuge, vous ne soyez pas condemnĕ. Car pour le dire en ung mot, nous n'avons aultre debat sinon que nous demandons que Dieu soit escouté. Parquoy faisant fin à la presente, ie le pryeray qu'il vous donne oreilles pour ouyr et coeur pour obeir. Cependant qu'il vous ayt en sa saincte garde, me recommandant de bien bon coeur à vostre bonne grace et de Monsieur mon cousin vostre frere.

De Genève ce XXVI de Fevrier."

Det næste, der sker, er, at Arneys, *uden opfordring fra, uden aftale med og uden underretning til de Trie, anmelder Servet til den franske inkvisitor for kætteri,* idet han lader de Tries brev + première feuille, som er sendt med, gå videre til inkvisitor. Beviset er imidlertid efter inkvisitors opfattelse ikke stærkt nok. Han presser derfor anmelderen, Arneys, til at skrive et brev til sin fætter, hvori der bl a efterlyses bedre bevis for, at Villeneuve er lig Servet og er forfatteren til Christianismi Restitutio. Dette brev er ikke bevaret, men man kan slutte sig til dets indhold af det svarbrev, som de Trie afsender 26 marts 1553, og som også ligger blandt sagsakterne i Vienne.

Det bliver i 1553-54 i nævnte Historia de morte Serveti anført, at nogle, som har set brevet af 26 febr, mener, at det er skrevet af Calvin, fordi stilen ligner hans, og fordi den i Genève boende Lugdunensis (mand fra Lyon dvs de Trie), som skriver brevet, ikke kan have været i stand til at udtrykke sig så godt, så klart og så tydeligt. Skriftets forfatter aner imidlertid intet om, hvem denne Lugdunensis er, hvilken uddannelse han har, og hvad han tager sig for i Genève. Han var, det ved vi, *forretningsmand,* er *svigersøn af den berømte humanist Guillaume Budé* og har i Lyon haft *en vis tilknytning til justitsen* ved siden af sin forretningsvirksomhed.

Skriftets forfatter tør imidlertid ikke tilbageholde en oplysning, som han har fået. Den går ud på, *at denne Lugdu-*

nensis selv siger, at det er ham, der har skrevet brevet. Herved dementerer forfatteren historien, som han bringer om, at brevet er skrevet af Calvin. „*Ipse quidem Lugdunensis dixit a se (literas) fuisse factas.*" Årsagen til, at forfatteren ikke undertrykker denne oplysning, kan vist kun være, at de Trie og andre ellers ville have haft et endnu bedre grundlag for at karakterisere skriftet som et smædeskrift rettet imod Calvin.

Men også forsåvidt angår de Tries andet brev foretrækker jeg at lade brevet tale for sig selv, bortset fra slutningen, som er uinteressant, fremfor at parafrasere brevet.

„Monsieur mon cousin, quand ie vous escripvis la lettre que vous avez communiquée a ceulx qui y estaient taxé de nonchalance, ie ne pensois poinct que la chose deust venir si avant. Seulement mon intention estoit de vous remonstrer quel est le beau zele et devotion de ceulx qui se disent pilliers de l'Eglise, bien qu'ils souffrent tel desordre au milieu d'eulz, et cependant persecutent si durement les pauvres Chrestiens qui desirent de suyvre Dieu en simplicité. Pour ce que l'exemple estoit notable et que i'en estois adverty, il me sembla que l'occasion souffroit d'en toucher en mes lettres selon la matiere que i'en traitois. Or puisque vous en avez declaré ce que i'avois entendu escripre privément à vous seul, Dieu veuille pour le mieulx que cela proufite à purger la Chrestienté de telles ordures, voyre de pestes si mortelles. S'ils ont tant bon vouloir de s'y employer comme vous le dictes, il me semble que la chose n'y est pas trop difficile encore que ne vous puisse fournir pour le present de ce que demandez assavoir du livre imprimé: car ie vous mettray en main plus pour le convaincre assavoir deux douzaines de pieces escriptes de celluy dont il est question, ou une partie de ses heresies est contenue. Si on luy mettoit au devant le livre imprimé il le pourroit regnyer, ce qu'il ne pourra faire de son escripture. Parquoy les gens que vous dictes ayant la chose toute prouvée n'auront nulle excuse s'ils dissimulent plus ou different à y pourvoir. Tout le reste

est bien par deça, tant le gros livre que les aultres traitez escripts de la mesme main de l'auteur: mais ie vous confesseray une chose, que i'aye eu grand peine à retirer ce que ie vous envoye de Monsieur Calvin: non pas qu'il ne desire que tels blasphemes execrables ne soyent reprimez, mais pour ce qu'il luy semble que son debvoir est quant à luy qui n'a point de glaive de justice, de convaincre plustost les heresies par doctrine, que de les poursuyvre par tel moyen: mais ie l'ay tant importuné luy remonstrant le reproche de legiereté qui m'en pourroit advenir s'il ne m'aydoit, qu'en la fin il s'est accordé à me bailler ce que verrez. Au reste j'espere bien quand le cas se demeneroit à bon escient par delà avec le temps recouvrer de luy une rame de papier où environ, qui est ce que le galand a faict imprimer. Mais il me semble que pour ceste heure vous estes garny d'assez bon gaige et qu'il nest ia mestier d'avoir plus pour se saisir de sa personne et luy faire son proces. ..."

Nogle dage senere, 31 marts, skriver de Trie et tredje brev til sin besværlige fætter i Lyon. To breve har vistnok krydset hinanden. De Trie gør opmærksom på, at Servet selv, i det fremsendte materiale, overfor Calvin har oplyst og undskyldt, at han kalder sig Villeneuve, skønt han hedder Servet. Om Calvins syn på det til ham gennem Frellon i slutningen af 1545 til udtalelse fremsendte manuskript til Christianismi Restitutio giver han følgende oplysning:

„Mesmes à ce que i'ay aultrefois entendu ledict sieur ayant respondu assez suffisamment pour contenter ung homme raisonable, voyant que cela ne prouffitoit rien envers ung tel ouvrage, *ne daigna iamais lire* le reste pour ce que desia il estoit *trop baptu des sottes resveries et du babil que l'aultre ne faict que reiterer, ayant tousiours mesme chanson.*"

De Trie henleder endelig fætterens opmærksomhed på de to breve fra Oecolampad, der findes i samlingen af Oecolampads og Zwinglis breve. De viser, at det ikke er første gang, at Servet forsøger at forføre andre. Denne op-

lysning må de Trie nok have fra en teolog. Det kan være Calvin, men det kan også være en anden. Calvin havde meget andet, som han skulle bruge sin tid til. Det var det, som han skrev i det andet af de to breve, som han skrev til Servet i 1545-46.

Mod slutningen af dette tredje brev fra de Trie til Arneys står der følgende:

„Quant à l'imprimeur ie ne vous mande pas les indices par lesquels *nous* avons entendu que c'estoit Balthazard Arnoullet et Guillaume Gueroult, son beau fere, mais tant y a que *nous* en sommes bien asseurĕ; et de faict il ne le pourra pas nyer. Il est bien possible que ce aura esté aux despens de l'auteur, et que luy aura retiré les copies en sa main".[22]

Ansvaret for, at Villeneuve bliver anmeldt til den franske inkvisitor for udbredelse af kætteri, må således placeres hos Antoine Arneys, der er katolik. Det er ham *og kun ham,* der har taget beslutningen om at anmelde Villeneuve til den franske inkvisition.

Fra 1537 har Calvin som berørt været klar over, at Servet lever, og at han opholder sig i Frankrig. Fra slutningen af 1545 har Calvin haft liggende en afskrift, som Servet/Villeneuve har sendt ham af det foreløbige manuskript til Christianismi Restitutio. Calvin har imidlertid allerede i februar 1546 *besluttet at ignorere Servet.* Hvis det, som Servet under processen i Genĕve gør gældende, er rigtigt, at Calvin forfølger ham, så ville Calvin have forholdt sig anderledes, end han faktisk gør. *Han begrænser sig til at ignorere Servet. Han anmelder ham ikke.*

Det er den samme taktik, som Luther længe før slår ind på overfor den Johannes Campanus, som i mangt og meget er en forløber for Servet. Calvin har givet udtryk for sin indstilling i ret forståelige vendinger den 13 februar 1546 dels i en skrivelse til Servet, dels overfor Frellon. Han besvarer

ikke de skrivelser, cirka 30, som Servet sender til ham og senere trykker i fortsættelse af, hvad han har skrevet i det foreløbige manuskript. Han end ikke returnerer den afskrift, der er sendt til ham. Servet er for Calvin *une quantité negligeable.*

Dette grundlæggende synspunkt har Calvin ikke lagt skjul på overfor sine nærmeste medarbejdere. Nogle af dem får jo også selv breve fra Servet bl a Abel Poupin og Pierre Viret. De er uunderskrevne og udaterede, men Calvin, som de henvender sig til, kan identificere afsenderen.

Det er lidt af et tilfælde, at det er de Trie, som, omend indirekte, bliver Servets banemand. Før eller senere ville Villeneuve/Servet nemlig *alligevel være blevet afsløret* som forfatteren til Christianismi Restitutio og derved tvunget til at flygte fra Vienne og gå under jorden igen. Der er i det halve år, hvor bogen er til salg i Frankfurt, i Genève og i Chatillon og måske også i andre byer, blevet solgt adskillige eksemplarer udover det, som de Trie køber. Det eksemplar, som beror i Paris, har en påtegning, hvoraf det fremgår, at det har tilhørt en Colladon, antagelig den Germain Colladon, der var jurist, og som blev „parlier" for Nicolas de la Fontaine. For en kyndig læser har det ikke været forbundet med store vanskeligheder at finde ud af, at bogen er skrevet af den samme forfatter, der har skrevet De Trinitatis erroribus.[23]

Det er og forbliver en gåde, hvorfra de Trie har sine præcise, korrekte oplysninger, om at det er Arnoullet og dennes svoger Gueroult, der har stået for bogens trykning, og at de måske kun har haft den i kommission. De Trie ville ikke ud med det overfor sin fætter. De Trie, eller en anden af de mange handlende, håndværkere, intellektuelle osv, som for nylig har skiftet bopæl fra Lyonområdet til Genève, har været i stand til fra bekendte i Lyonområdet at skaffe sig pålidelige oplysninger, som selv en Calvin ville have haft svært ved at få frem.

Hvis Calvin ved de Tries henvendelse efter modtagelsen

af fætterens brev havde afslået at medvirke til bevisførelsen var sagens forløb blevet anderledes og i hvert fald besværligere. Hvad der har vejet til under Calvins overvejelser, har nok navnlig været den uhørte provokation, som han er ude for fra Servets side derved, at denne i fortsættelse af sit foreløbige manuskript på siderne 577-664 lader trykke 30 breve, som han har sendt til Calvin. Dersom der har været en dybere mening med at trykke disse breve, så må det have været at tvinge Calvin til at svare offentligt, i et trykt skrift, en disputatio eller på anden måde, på nogle af brevene og derved få igang den åbne drøftelse af sine synspunkter, som han tilsyneladende, mirabile dictu, fra 1545 har tilstræbt.

Calvin beslutter at aflevere netop så meget materiale til de Trie, som er nødvendigt, for at det kan bevises, at Villeneuve/Servet er forfatter til Christianismi Restitutio. Det afgivne materiale består først og fremmest af en del af de ca 30 breve, som Servet har oversendt og senere ladet trykke. Men der er også fulgt andet med. Servet har som oplyst af Calvin sendt denne et eksemplar af hans egen lærebog Institutio religionis Christianae forsynet med randnoter, der ofte indicerer en rabies hos forfatteren af disse noter. Dette eksemplar udleverer Calvin ikke til de Trie. Men han udleverer nogle løse sider, som Servet nok også har sendt ham og forsynet med randnoter, skåret ud af eller revet ud af et andet eksemplar af bogen. Det drejer sig bl a om siderne 421-24 i 1543-udgaven af Institutio religionis Christianae.[24]

Da inkvisitor fra Arneys har fået dette yderligere materiale, slår han til. Hvad han allerede i det første møde 5 april 1553 efter fængslingen i Vienne efter den indledende udspørgen præsenterer Servet for, er disse to blade af lærebogen forsynet med randnoter af Servet. Siderne står i kapitel 17, der handler om dåben. *Hvad er mon meningen med denne note:* „Justificantur ergo parvuli sine Christi fide, prodigium, monstrum daemonum", spørger inkvisitor Servet. Efter nogen forklaren frem og tilbage må Servet

erkende, at noten er skrevet af ham.

Dagen efter, den 6 april 1553, går inkvisitor videre. Nu bliver Servet præsenteret for nogle af de 30 breve, som han har sendt til Calvin. Hans forklaringer er vaklende. Han er på vej til at gå til bekendelse. Jorden skrider under hans fødder. Nærmere se VIII sp 844-50.

Næste morgen, den 7 april 1553, lykkes det Servet at flygte. Det er næppe de franske myndigheder uvelkomment, at Servet flygter fra fængslet. Vi hører nu ikke mere om ham, før han den 12 aug 1553, en lørdag, tager ind på gæstgivergården La Rose d'Or i Genève, byens bedste. Søndag bliver han genkendt, anholdt og nu i Genève anklaget for det samme som i Vienne, for udbredelse af kætterske meninger.

Kapitel 6
Uden forsvarer

Efter den i Genève i 1553 gældende ret skal den person, der angiver en anden for en forbrydelse, for hvilken straffen er legemsstraf, selv vandre i fængsel sammen med den, der er angivet. Hvis det så viser sig, at der ikke er hold i klagen, straffes angiveren med den straf, som den anden skulle have haft. En sådan ordning med – i princippet – en *poena talionis* er egnet til at modvirke falske angivelser og mangelfuldt underbyggede angivelser for grove forbrydelser. Det er endvidere gældende ret, at den, der tilbageholdes, inden 24 timer skal gøres bekendt med, hvad han anklages for.

Da Calvin den 13 august 1553 får at vide, at Servet er genkendt og tilbageholdt og erklærer sig enig i, at Servet tiltales for udbredelse af kætterske meninger, må man samtidig finde een, der er villig til på menighedens vegne at anklage Servet og samtidig foreløbig vandre i fængsel. Det *er* Calvins sekretær, Nicolas de la Fontaine, en teologistuderende. Han er anklager under retssagens første, så at sige private, fase. Den varer otte dage.

Der udarbejdes nu, som påbudt, i største hast et anklageskrift indeholdende 38 punkter. Anklageskriftet er godkendt af, men næppe skrevet af Calvin. Det er hertil, at Calvin har en sekretær, måske endda flere. Men anvisningerne er naturligvis for en væsentlig dels vedkommende givet af Calvin. Nicolas har dog ved udarbejdelsen også talt med andre om visse enkeltheder. Ingen i Genève har haft fantasi nok til at forestille sig denne situation og på forhånd samle materiale med henblik på et anklageskrift. Den er kommet bag på alle, først og fremmest på Calvin.

Det er sin egen sag i løbet af 24 timer at stable et anklageskrift på benene, når en væsentlig kilde er et skrift på 735 sider, alt på latin. Der er udover Nicolas og Calvin to, som nok allerede på dette tidlige tidspunkt yder og kan yde deres bidrag til sagen, Germain Colladon og Abel Poupin. Germain Colladon, som er jurist, kommer til syne bag retsakterne allerede den 16 august som „parlier" for Nicolas, jfr VIII sp 741 og 744. Han er, som man kan se af det tidligere omtalte brev af 14 juli 1553 fra Arnoullet til Bertet allerede, før Servet dukker op i Genève, blevet bedt om som advokat at varetage Arnoullets interesser i en retssag, der verserer mellem ham og hans svoger Guéroult. Brevet indlemmes tidligt i straffesagen. Colladon har taget en afskrift til brug for straffesagen.

At også Abel Poupin med det samme går ind i sagen mod Servet og hjælper ved anklageskriftets udarbejdelse, kan man nok slutte fra den omstændighed, at det brev nummer tre, som Servet sender til ham ca 1550, er fremlagt som bevismiddel allerede 17 august, jfr VIII sp 748-49 og 750-51. Abel Poupin er præst i Genève og er om ikke Calvins højre hånd så dog een af dem, som Calvin i særlig grad har tillid til og støtter sig til. Dette brev, som er gengivet foran på s 48-49, bliver af skæbnesvanger betydning for Servet. Det kan man se af dommens præmisser.

Den første private fase af straffesagen er kort, otte dage. Det bliver hurtigt klart, at der er bund i anklagen med hensyn til hovedpunkterne, Servets angreb på treenighedslæren og barnedåben. Hvad der er herudover i anklagen, er mindre væsentligt, og det havde været en fordel, om store dele deraf var udeladt. Så var sagen ikke blevet så kompliceret. Også i straffesager gjaldt da som nu grundsætningen om, at „in der Beschränkung zeigt sich erst der Meister".

Nicolas får hurtigt sin frihed igen, jfr VIII sp 740-41,749. Få dage derefter fortsætter sagen som en offentlig straffesag. Generalprokurøren i Genève, Rigot, og hans medarbejdere, først og fremmest hans lieutenant, Tissot, formu-

lerer 30 nye yderligere spørgsmål, der skal stilles til Servet. Disse spørgsmål redigeres i dagene 21-23 august. De besvares af Servet i retsmødet den 23 august. Jfr VIII sp 763-71.

Dagen før, den 22 august, har Servet sendt en requête à la Seigneurie de Genève, hvori han med begrundelse forlanger, 1) at „estre mis dehors de la accusation criminelle", 2) hævder, at han udelukkende har rettet sine skrifter til lærde mennesker (jfr herved, at såvel De Trinitatis erroribus som Christianismi Restitutio helt igennem er skrevet på latin), samt at han ikke har været „sedicieux" eller „perturbateur", og 3) beder om at få lov til at møde med en forsvarer, der kan tale på hans vegne. Han henviser som begrundelse herfor til, at han er udlænding og ikke kender til „les coutumes de ce pays" eller ved, hvordan man skal tale og procedere for en domstol. Jfr VIII sp 762-63.

Sagens hidtidige forløb og nu denne requête af 22 august får Rigot og hans lieutenant til at gå ind i sagen med et sådant temperament og en sådan ildhu, at man kan tro, at Rigot og Tissot er nogle af Calvins håndgangne folk. Dette er *ikke* tilfældet. Rigot hører til den i religiøs henseende liberale fløj i rådet i Genève, ikke til den ortodokse.[25] Tissot er svoger til den Amied Perrin, som er de ortodokses argeste modstander i rådet.

Disse to jurister tager særdeles håndfast og professionelt på Servet. De er hurtigt blevet klar over, at beviserne imod Servet med hensyn til hovedpunkterne, treenighedslæren og barnedåben, er fældende. Der er ikke grund til at tro, at Servet vil slippe for at blive dømt for at udbrede kætterske meninger. De stiller nu i et réquisitoire udarbejdet 24-27 august, jfr VIII sp 771-78, yderligere 38 spørgsmål, ofte dog en gentagelse af eller præcisering af tidligere spørgsmål. Herom skriver de indledningsvis på spalte 772, „quil est tout evident que ledict Servet n'a pertinemment respondu aux Interrogatz a luy faictz, ny la verite de ce dont il est enquis: mais ne faict que mentir, varier et tergiverser, et se mocque de Dieu, de sa parolle, en allegant, corrumpant et

destornant faulsement les passages de la Saincte escriture, pour couvrir ses blasphemes et evader punition". Lidt senere skriver de, at det er „chose toute manifeste, que ledict Servet est des plus audacieux, temeraires et pernicieux heretiques qui furent iamais."

Der anføres en del eksempler, der skal retfærdiggøre denne hårde dom, fx Servets forklaringer om forholdet til Oecolampad og Capito. Generalprokurøren stiller herom under 9 følgende spørgsmål: „Item sil a pas este adverty par de bons docteurs et gens fidelles que sondict livre (dvs De Trinitatis erroribus) nestoit de bonne doctrine, mais contraire a la vraye religion chrestienne". Jfr VIII sp 764.

Hertil svarer Servet, at han har fundet nogle doktorer, der bestrider hans meninger, nogle der ikke gør det. Han bliver derpå bedt om at nævne dem, der er af hans mening. Han nævner Capito og Oecolampad, men bemærker, at Oecolampad skifter mening.

Det afføder et voldsomt angreb fra anklagemyndighedens side. Servet bestræber sig af ond vilje for at sværte Capito og Oecolampad, højt ansete teologer. „Et les livres desquelz estans imprimez pour le grand proffict et advancement de la religion, contiennent tout le contraire de ce que leur impose faulsement et calumnieusement ledict Servet, se confiant en ce qu'ilz sont mortz." Takket være Gud lever imidlertid mindet om dem og deres doktrin stadig. Jfr VIII sp 768 ad 9 og sp 775.

Servet har ikke været klar over, at det lange og skarpe brev til ham fra Oecolampad, jfr foran s 20-25, står som det første brev i den bog med Oecolampads og Zwinglis breve, som bliver trykt i 1536, og som fremlægges den 16 august 1553 af Nicolas og Colladon, jfr VIII sp 741 under 1 og sp 744 under 1. Heraf fremgår tydeligt, hvad Oecolampad mener om Servets stilling til treenighedslæren. I denne samling er også trykt et andet brev fra Oecolampad til Servet. Det har den ubehagelige overskrift: Serveto Hispano, *ne-*

ganti Christum esse filium Dei *consubstantialem,* Joannes Oecolampadius. Jfr VIII sp 860-61. Det indtryk, som dette skarpe hug fra anklagemyndighedens side gør på dommerne, fremgår af dødsdommens præmisser, jfr herom foran på s 6.

Servets begrundelse for kravet til seigneuriet om, at han bliver „mis dehors de la accusation", er, at „cest *une novelle invention* ignoree des apostres et disciples et de leglise anciene, de faire partie criminelle pour les doctrines de lescripture où pour questions procedantes dicelle." Her gør Servet sig skyldig i, hvad jurister kalder sammenblanding af de lege ferenda og de lege lata synspunkter. Det gør han også senere, idet han gentager påstanden, sidst i sin requête à la Seigneurie af 22 september 1553, jfr herom VIII sp 805 og nedenfor s 92. Et er, hvorledes retstilstanden på dette område efter Servets mening *bør være.* Et andet er, hvorledes retstilstanden *faktisk er* i Genève i 1553. Det er det sidste, som anklagemyndigheden og dommerne skal tage stilling til, ikke det første.

Denne retsteoretiske sondring, sondringen mellem, hvorledes retten er, og hvorledes retten bør være, har Rigot og Tissot været fortrolig med fra deres studietid. Det er en for det juridiske studium afgørende sondring, noget, som de så at sige får ind med modermælken. Rigot og Tissot bruger under sagen mod Servet ikke deres tid på at diskutere retspolitiske problemer med den tiltalte. Det hører under et andet forum.

Det er „gældende ret", der interesserer dem. De påberåber sig, og med rette, at der allerede mod slutningen af det 4 århundrede i romerriget bliver givet lovbestemmelser, der er rettet mod hæresis = kætteri, mod dem, „qui sentoient mal de la foy touchant la Trinité, comme il apert par une loy et constitution expresse des empereurs Gratian, Valentinian et Theodose (år 380) qui est la loy premiere en titre premier du Code qui s'intitule *De summa Trinitate et fide catholica*". Det er Codex Justinianus I,1,1, der sigtes

til. Her gentages bestemmelsen.

Herudover henviser anklagemyndigheden til Codex Justinianus I,1,5, hvor såvel udtrykket consubstantialis som udtrykket coæternus er brugt, og det yderligere hedder „damnamus omnem hæresim". Herunder falder også udbredelse af en lære om, at barnedåb ikke er nødvendig, og at al dåb skal være voksendåb. Endvidere citeres fra codextitlen I,5 De hæreticis et manichaeis et samaritis lex 4 med dødsstraf for blasfemi og lex 5 med dødsstraf for manikæere.

Disse bestemmelser i Codex Justinianus kan efterses i bd II i den udgave af Corpus juris, som står på Det kongelige Biblioteks læsesal. Her står der også en udgave af Corpus juris canonici, hvor Gregor IX's dekretalesamling står i bind II.

Da det siden fremførelsen den 25 juni 1530 af Confessio Augustana, i de lande og byer, der accepterer bekendelsen, står fast, at også de protestantiske myndigheder fordømmer alle kætterier, der er opstået eller opstår i strid med treenighedslæren, og derved stiller sig på samme standpunkt som katolikkerne, så har Servet såvel i 1531 som i 1553 med sin kritik af treenighedslæren anbragt sig i en i hvert fald for en første betragtning håbløs position.

Angående punktet barnedåben i Servets requête af 22 august 1553, hvor Servet til sit forsvar anfører, at han har „reprouvé la doctrine des Anabaptistes seditieux contre les Magistratz", gør anklagemyndigheden i det omtalte réquisitoire gældende, at Servet ved, at han er skyldig „non seullement de l'erreur des Anabaptistes, mais de beaucoup plus grandes. Et davantage ne scauroit monstrer un seul passage ou il aict reprouvé lesdictz Anabaptistes".

Også med hensyn til straffen for gendøberi er der tale om bestemmelser, der går tilbage til tiden, før Justinian bliver kejser, og som er taget op i Justinians kodifikation, der i denne henseende er en del af den i Genève i 1553 gældende ret. Det nytter ikke Servet noget, at han for sit vedkom-

mende ikke er enig i bestemmelsen. Bestemmelsen står som lex 2 i Codextitlen I,6 Ne sanctum baptisma iteretur, Den hellige dåb må ikke gentages. Denne lex er fra 413. Der foreskrives *dødsstraf,* ultimum supplicium, for såvel den, der gendøber, rebaptizat, som for den, der lader sig gendøbe.

Bestemmelsen bliver forsåvidt angår Det hellige romerske rige (af den tyske nation) indskærpet og genopfrisket af Karl V. Allerede i 1524 er der nogle mennesker i Zürichområdet, som er kommet ind på at lade være med at lade deres børn døbe. Rådet i Zürich beslutter så at udvise flere af dem, der kritiserer ordningen med, at man døber småbørn. Tilbageværende modstandere af barnedåb finder herefter sammen, og den 21 januar 1525 gendøber Konrad Grebel Jørg Blaurock, hvorpå denne gendøber de andre af disse tilstedeværende „schweiziske brødre". Gendøberbevægelsen er, skønt gendåb er forbudt under dødsstraf, hermed igang. Det varer en halv snes år, før den standses.

Allerede 5 januar 1527 får gendøberbevægelsen sin første martyr, Felix Mantz. Han bliver *dødsdømt i Zürich,* og dommen fuldbyrdes ved, at bødlen drukner ham i Limmatfloden. Zwingli forsøger ikke at standse henrettelsen på en eller anden måde. Den 21 maj 1527 henrettes Michael Sattler (Rottenburg), og herefter går det stærkt. De, der i 1525 blev udvist af Zürich, gav sig til at missionere andetsteds og fik mange tilhængere. En af de henrettelser, der vækker opsigt, er henrettelsen på bålet den 10 marts 1528 af Balthazar Hubmaier (Wien). Den beskrivelse, der gives af detaillerne ved henrettelsen, minder om den, der senere gives af henrettelsen af Servet.

Karl V ser sig i 1529 nødsaget til pány at genopfriske de gamle, stadig gældende bestemmelser i Codex Justinianus om, at gendøberi er forbudt, og at straffen såvel for den, der gendøber, som for den, der lader sig gendøbe, er dødsstraf ved ild eller sværd eller på anden måde. Endelig nævner jeg straks, at en førende lægprædikant og gendøber,

Melchior Hoffman, den 20 maj 1533 bliver arresteret i Strasbourg efter ordre af rådet og aldrig kommer ud af fængslet. Den 25 juni 1535 bliver Münster stormet og de tilbageværende forsvarere dræbt, derunder et stort antal medlemmer af gendøberbevægelserne. I løbet af kort tid er bevægelserne *i den kendte form* et overstået stadium. For der findes jo stadig „baptister".

Servet har under afhøringen indrømmet, at han har studeret jura i Toulouse i 2 à 3 år. Anklagemyndigheden beder ham derfor besvare følgende spørgsmål: „Item, s'il a leu ung livre de loix quon appelle le Code de Justinian". Det er et godt spørgsmål. Tiltaltes svar er „quil a veu et leu quelque partie dudict Code de Justinian lisant quelques rubriques ca et la, ainsin que lon estudie a lescolle et quil y a vingt quattre ans il ne le vit". Jfr VIII sp 776 og 780.

Denne forklaring er nok lige så usandfærdig som meget af det andet, som Servet forklarer. Da han har været rutineret med hensyn til at læse og at skrive latin og også har været i stand til at arbejde sig igennem en lettere græsk tekst, så er det usandsynligt, at han ikke, efter at han har forladt Toulouse, har interesseret sig for, hvad der står i Codex Justinianus under den fængende overskrift De summa Trinitate med hensyn til straffen for at vende sig imod treenighedskompromisset, og hvad der står om straffen ved gendøberi. Men selvom forklaringen skulle være rigtig, så fritager det ham ikke for straf, at han ikke siden sit 20 år har interesseret sig for, hvad der står i Codex Justinianus. Forsåvidt der i denne står noget, der er en del af den i Genève i 1553 gældende ret, bringes denne i anvendelse. At sagen bliver pådømt efter den i Genève gældende strafferet, er noget, som Servet selv har bedt om. Alternativet hertil ville have været, at han blev udleveret til myndighederne i Vienne, og det havde han på det bestemteste frabedt sig.

Hvis Servets oplysninger om, at det er 24 år siden, at han har set i og læst i Codex Justinianus, er korrekt, så har han forladt Toulouse allerede i 1529. Han kan så have skrevet

afhandlingen De Trinitatis erroribus næsten færdig under det ophold, han har i Lyon, før han via Genève noget ind i 1530 ankommer til Basel. Og han har så påbegyndt det juridiske studium senest i 1527.

Med hensyn til det tredje punkt i begæringen fra Servet, beskikkelse af forsvarer, er det anklagemyndighedens standpunkt, at der ikke er grund til at imødekomme denne begæring:

„Item veu qu'il scait tant bien mentir, ny a raison a ce qu'il demande ung procureur. Car qui est celuy qui luy peust, ou voullust assister en telles impudentes menteries et horribles propoz? Ioinct aussi qu'il est deffendu par le droict, et ne fut iamais veu, que telz seducteurs parlassent par conseil et interposition de procureur. Et davantaige ny a ung seul grain d'apparence d'innocence qui requiere ung procureur. Parquoy doibt sur le champ estre deboutè de telle requeste tant inepte et impertinente, et respondre pertinemment sur les articles suyvantz".

Herefter kommer de 38 punkter.

Det standpunkt, som Rigot og Tissot stiller sig på, svarer til, hvad der længe havde været den kanoniske rets standpunkt. Det har fundet udtryk allerede i et af Innocens III i 1205 udfærdiget dekretale Si adversus nos. Det står i Gregor IX's dekretalesamling 5,7,11. I praksis bliver dekretalet opfattet som et forbud mod forsvarer i kættersager, men denne fortolkning behøver man ikke at følge i Genève i 1553. Ud fra det synspunkt, der råder idag med hensyn til strafferetspleje, burde Seigneuriet i Genève naturligvis have imødekommet Servets begæring. Det gør det ikke. *Ansvaret herfor er ikke Calvins, men de verdslige myndigheders.*

Det skulle vare længe, før man i de protestantiske lande efterhånden gjorde sig fri af den kanoniske rets indflydelse.

Den 15 september 1553 sender Servet endnu en requête à la Seigneurie, hvori han endnu en gang beder om at få tilladelse til at møde med en advokat, således som Nicolas

fik. Den bliver heller ikke givet denne gang.

Det er muligt, at selv en meget dygtig og rutineret advokat ikke kunne have fundet noget juridisk holdbart grundlag for at få frifundet Servet ud fra betragtninger om, at de *objektive* betingelser for straf for kætteri ikke forelå. Jeg kan ikke skimte det. Der er imidlertid tilbage muligheden for at få Servet frifundet *af subjektive grunde,* fordi han er „malade de folie", subsidiært kun idømt fængselsstraf. Det er der enkelte forfattere, der tidligt har set; men de fleste ser ikke problemet.

Kapitel 7
Malade de folie?

Guillaume Postel omtales af mange forfattere i forbindelse med Servet, fordi Postel skriver et manuskript Apologia pro Serveto Villanovano, hvori han forsvarer nogle af Servets synspunkter. Hvad der har interesse, er den dom, som den venetianske inkvisition afsiger i 1555 i en sag, der er rejst mod Postel for udbredelse af kætterske meninger. Sagen ender med, at inkvisitionen fastslår, at Postel er „non malus, sed amens". „Ikke ondsindet, men afsindig." Det redder Postel fra bålet. Sanktionen mod kætteriet bliver „kun" livsvarigt fængsel.

Efter nogle års forløb slipper Postel ud af fængslet ved et paveskifte, og han tager nu til Frankrig. Her tilbringer han sine sidste mange år i en kirkelig institution, Saint Martin des Champs. Man er i Frankrig klar over, at Postel har været sindslidende og måske stadig er det. Nogle mener, at Postel på een eller anden måde bliver tvunget til at søge ind i denne institution.

J L Mosheim, en kendt kirkehistoriker, publicerer Postels Apologi for Servet på s 455-99 i den i 1748 udgivne bog Anderweitiger Versuch einer vollständigen und unpartheyischen Ketzergeschichte. Mosheim er klar over, at Postel, da han skriver manuskriptet, er sindssyg, men fremhæver, at hans forstand dog ikke er helt formørket. „Er hatte eine gewisse helle Seite behalten. Und wenn er sich derselben bedienete, so urtheilete er von denen Dingen, die sich ihm dargestelleten, nicht ungeschickt. Daher paaret sich zuweilen in seinen Schriften die Vernunft mit dem Wahnwitze auf eine so sonderbare Art, dass man an ihm irre wird und nicht weiss, was man von ihm denken soll".

Mosheims formål med at lade Postels manuskript trykke, er, skriver han, blot „allen denen den Mund zu stopfen, die noch etwa geneigt sind für ihn das Wort zu führen". Jfr s 460 og s 463.

Det lykkes kun delvis. Der foreligger således fra nyere tid hele to monografier vedrørende Postel, William J Bouwsmas i 1957 udgivne Concordia Mundi. The Career and Thought of Guillaume Postel (1510-1581), og Marion L Kuntz's i 1981 udgivne Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things. His Life and Thought. De er klar over, at Postel ender med at være sindssyg.

Postel er herudover omtalt en passant af mange forfattere, især af forfattere, der hører til på protestantismens venstrefløj eller er unitarer. George Hunston Williams skriver således på s 543 i samleværket The Radical Reformation, 1962, følgende:

„The Norman-born William Postel (1510-1581), missionary, polyhistorian, cabalist, sometime Jesuit, acquaintance of David Joris, correspondent of Schwenckfeld and defender of Servetus, was in Venice in 1537 on his way back from Turkey and again from 1547 to 1549. It was in Venice that he translated the cabalist Zohar and was strangely converted to cosmic feminism by an illiterate Venetian virgin of about fifty who was giving her life in ministry to the sick and the poor, and possessed occult powers of healing and spiritual discernment. When after her death Mère Jehanne took possession of Postel in 1551, and „her spiritual body and substance sensibly descended into" him, he considered himself reborn as the Shekinah, the Holy Spirit; and he felt driven to proclaim a new gospel of the restoration of all things in a millennium, the advent of which he fixed in frenzied excitement for the year 1556".

Williams omtaler derefter et par af Postels 55 trykte, større og mindre, skrifter.

Nu er Postel ikke den eneste kætter fra denne bevægede periode, der slipper for at ende på bålet, fordi myndighe-

derne er klar over eller bliver klar over, at den pågældende ikke er ved sin fornufts fulde brug. Den venetianske inkvisitions afgørelse i 1555 har et sidestykke, i hvert fald til en vis grad, i den fremgangsmåde, der bliver anvendt i Strasbourg fra rådets side fra 20 maj 1533 med hensyn til buntmagersvenden Melchior Hoffman (Hofmann), en af de berømteste gendøberlægprædikanter. Han bliver arresteret, da han nu påny dukker op i Strasbourg, og han forbliver i fængsel indtil sin død i slutningen af 1543. Der er imidlertid noget, der tyder på, at der aldrig bliver rejst anklage imod ham for kætteri, og at rådet bruger taktikken med at trænere en „sag", indtil interessen for den forsvinder. Der har nok været nogle byrådsmedlemmer, som har haft så megen menneskeforstand, at de har kunnet forstå eller ane, at Hoffman er sindssyg, og som har haft medlidenhed med denne urolige og søgende sjæl.

Til at begynde med virker Melchior Hoffman, der som Postel er autodidakt, som luthersk lægprædikant i Litauen. Han må have haft evner for at missionere og for at omvende, for på de steder, hvor han optræder, bliver der hurtigt røre. Han giver sig endvidere til at skrive, og han får sine skriverier trykt. Da han, efter at han i 1526 er udvist af Litauen, er i Stockholm, udgiver han således skriftet Das XII Capitel des propheten Danielis ausgelegt, hvori han ud fra Daniels udlægning af Nebukadnezars drøm og ud fra Johannesapokalypsen kommer til det resultat, at man kan forvente verdens ende i det syvende år efter år 1526 dvs i 1533. Hoffman må også forlade Sverige. Efter at han har virket i nogen tid i bl a Lübeck og Kiel, opholder han sig juni 1529-april 1530 i Strasbourg.

Hoffman foretager i Strasbourg en svingning i sin forkyndelse under tydelig påvirkning af tanker stammende fra Wiedertäuferkredsen i Zürichområdet, de schweiziske brødre. Nogle af de første af disse brødre er i juni 1529 allerede henrettet som kættere. Da Hoffman derpå i april 1530 stiller det krav til byrådet i Strasbourg, at en kirke i Stras-

bourg stilles til rådighed for gendøbere, bliver hans optræden for grov. Rådet beslutter, at han skal arresteres; men før beslutningen er udført, har Hoffman forladt Strasbourg. Han giver sig nu til at virke som gendøberprædikant i Emden og mange andre steder. Alene i Emden skal han efterhånden have gendøbt 300 mennesker. Det foregår i en kirke, dvs åbenlyst.

I Ostfriesland er Hoffman så ude for noget, der igen ændrer hans livs forløb. En gammel mand profeterer for ham:

„Du wirst zu Strasbourg ein halbes Jahr ins Gefängniss gelegt werden. Allein, nachher wirst du in aller Freyheit, durch deine Diener oder Anhänger dein Predigamt über die ganze Welt anordnen."[26]

Stolende på denne profeti vender Hoffman hurtigst muligt tilbage til Strasbourg. Og han bliver ifølge en skildring, der antages at hvile på beretninger fra øjenvidner, lykkelig, da han den 20 maj 1533 bliver arresteret. I nævnte skildring gives der en beretning om, hvorledes Hoffman optræder ved arrestationen.

„Da Melchior nun sah, dass er ins Gefängnis kommen sollte, dankte er Gott, dass die Stunde gekommen sei, warf seinen Hut vom Kopf, nahm ein Messer und schnitt sich die Fussstücke seiner Beinkleider an den Knöcheln ab, schleuderte seine Schuhe weg, streckte seine Finger mit der Hand zum Himmel und schwor bei dem lebendigen Gott, der von Ewigkeit zu Ewigkeit lebt, dass er an Speise und Trank nur Wasser und Brot zu sich nehmen werde bis zu der Zeit, da er mit ausgestreckter Hand auf den weisen könne, der ihn gesandt habe. Und damit ging er freiwillig, fröhlich und wohlgemut ins Gefängnis". Jfr Klaus Debbermann Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation, 1979, s 255.[27]

Det er ikke klart, hvad der herefter sker ud over, at Hoffman aldrig kommer ud af dette fængsel; noget tyder på, at der aldrig bliver rejst tiltale mod Hoffman for kætteri og af-

sagt dom. Der er nemlig i arkiverne og andetsteds ikke sikre spor af, at der er rejst tiltale og afsagt dom. I begyndelsen får Hoffman lov til at prædike for sine uden for vinduet forsamlede tilhængere og til at skrive videre og lade trykke videre som før. Det er en højst usædvanlig form for straffængsel. Da imidlertid profetien om verdens ende i 1533 ikke går i opfyldelse, og da det nye Jerusalem, Münstereventyret, i 1535 får en blodig ende, hører interessen for Melchior Hoffman og hans forkyndelse ret hurtigt op. Men de reformerte præster i Strasbourg opgiver ikke af den grund deres bestræbelser for at få Hoffman gjort rettroende.

Nævnte Klaus Debbermann, som er den, der senest har kulegravet aktstykkerne og literaturen om Melchior Hoffman, er af den opfattelse, at Hoffman til slut er sindssyg, og at medlemmer af rådet i Strasbourg er klar herover. Se således navnlig s 255:

„In seinem Selbstbewusstsein machte er sich zum Angelpunkt der Weltgeschichte, so dass der Strassburger Rat schliesslich an seinem Verstand zweifelte. Diese Wahnvorstellung gab ihm die Kraft, die Gefängnishaft, die Verhöre und alle Angriffe monatelang bei Wasser und Brot durchzustehen ohne in seiner pausenlose Produktion von Schriften zu erlahmen. Selbst Bucer wunderte sich über die in Hoffman wirkende unglaubliche „Energie des Satans."

Med hensyn til Michael Servet er der, som omtalt, allerede i 1570 en schweizisk læge J N Stupanus, der berører spørgsmålet, om Servet var fuldtud tilregnelig, eller om han ikke var „malade de folie" og trængte mere til behandling af læger end af bødler, og også J L Mosheim er i 1748 opmærksom på, at det kan drages i tvivl, om Servet i sine sidste år er ved sin fornufts fulde brug.[28] Dette problem er anklagemyndigheden i Genève, og det vil sige Rigot og Tissot, imidlertid ikke opmærksom på, ej heller dommerne. En forsvarer ville måske have set problemet. Det, der kan være tale om, er paranoia og manio-depressiv

psykose. Paranoia, som der er meget, der peger imod, er en ret sjælden form for sindslidelse. Den er ikke så hyppig som skizofreni, manio-depressiv psykose, psykogen psykose og forskellige former for det, der benævnes demens. Men hverken lægerne eller juristerne eller præsterne har i det 16 århundrede, et overtroisk århundrede, synderligt kendskab til psykiatri og da navnlig ikke til en så sjælden, man kan næsten sige raffineret, lidelse som paranoia (i snævrere forstand).

Det, der er karakteristisk for paranoia (i snævrere forstand), er et sæt „fikse idéer", der er systematiseret og ser bestikkende ud, og som den pågældende har svært ved at frigøre sig for. Han tror på „systemet" og forsvarer det hæftigt overfor dem, der tillader sig at kritisere det. De fikse idéer er som regel kombineret med visse forfølgelsesforestillinger, og der er som regel også visse „stænk" af storhedsvanvid. Udenfor dette sæt af fikse idéer, forfølgelsesforestillinger og islæt af storhedsvanvid virker den pågældende ikke unormal, og han kan ofte tænke ret klart her og passe sit arbejde. Der er ikke tale om hallucinationer.

De fikse idéer, som man kan spore bag Servets hovedværk og bag hans optræden i de senere år og især under retssagen, har han givet et sammenfattende udtryk for i den titel, han har valgt: Christianismi Restitutio (i det følgende citeret som CR). I re-stitutio ligger der en forestilling om en gen-opstilling af eller tilbage-føring til en tidligere tilstand. Det er forsåvidt den samme tanke, der ligger bag ordet reforma(tio). Da dette udtryk imidlertid *var* beslaglagt, så må man på protestantismens venstrefløj konstruere et nyt udtryk for de bestræbelser, der her bliver udfoldet for at komme længere med tilbageføringen, end Luther, Melanchton, Zwingli, Oecolampad, Bucer og Capito ønsker at gå i 1530. Det nye slagord bliver restitutio. Det synes første gang brugt af Johannes Campanus i hans i 1532 udgivne skrift Restitution göttlicher Schrift. Det er derefter brugt i 1534 af Bernhard Rothmann, i 1552 af Guillaume Postel og

i 1553 af Michael Servet.

Udgangspunktet for Servets ræsonnementer, hans „grundsyn", er Johannes' Åbenbaring, også kaldt *Johannesapokalypsen,* især kapitlerne 12 og 20, som fortolket af ham. Herefter er pavedømmet = Antikrist, og Antikrist har stået i spidsen for den „synlige" kirke i 1260 år. Men nu er den kamp, der omtales i 12,7 umiddelbart forestående, ja allerede begyndt. Kampen ender med Michaels sejr og Tusindårsrigets, Milleniums, komme. Den kristne religion skal *tilbageføres til det, den var, før Antikrist tog magten,* og det vil sige til de første kirkefædres tid. Der var da 1) ingen treenighedslære, 2) ingen barnedåb og 3) ingen dødsstraf for kætteri. Dette er i forenklet form hovedtankerne i Servets „system".

Servet er ikke klar over, at dette „system" er bygget på sand, nemlig det såkaldte Konstantins gavebrev til Silvester. Det er en forfalskning, og det meste af det, der berettes om pave Silvester I, er digt. Det er afsløret i 1433 (Nicolaus Cues) og i 1440 (Laurentius Valla), og i 1537 retter Luther et angreb på pavemagten for misbruget af Konstantins gavebrev.[29] Hjørnestenen i Servets „system" er *legender og skrøner, som han kritikløst accepterer og tror fuldt og fast på og lægger til grund for sit „system".*

At fortællingen om dragen og den ærkeengel, som Servet er kaldt op efter, har optaget ham stærkt, ses af titelbladet. Her giver forfatteren først overblik over indholdet på fem linjer på latin. Derefter følger et citat på hebræisk og så et på græsk. Det hebræiske er hentet fra kapitel 12 i Daniels bog, hvor der tales om den sidste trængsel. Den store fyrste, Michael, skal stå frem. Det græske er fra Apokalypsens 12,7. „Og der blev kamp i himmelen. Michael og hans engle stred med dragen, og dragen og dens engle stred med dem".

Teksten i Apokalypsens kapitel 12 tager Servet nu meget frit på i CR. Man skal dog helt ned på s 394 ff, før Servet kommer mere indgående ind på sin fortolkning, og det er

langt inde i værket. Dragen står for den romerske biskop = paven = Antikrist. Det er der en del, der har fundet på før Servet. Kvinden, som dragen forfølger, er „den sande kirke". Det drengebarn, som kvinden føder, og som „blev bortrykket til Gud og til hans trone", er den sande tro på Gud og på Jesus Christus. Og med hensyn til kvindens flugt ud i ørkenen til et sted, hvor der skal sørges for hende i 1260 dage, da må man forstå denne tidsangivelse, som profeter sædvanligvis forstår den. En dag er så lig et år. Kvinden = den sande kirke skal således forblive i ørkenen i 1260 år. Antikrist = paven styrer i disse 1260 år den synlige kirke.

Når disse 1260 år er forløbet, kommer striden mellem på den ene side ærkeenglen Michael og hans engle og på den anden side dragen = paven og dennes engle. Dragen kæmper tappert med Herrens engle, og mange af dem henrettes ved ild og ved sværd. Sejren bliver imidlertid Michaels. Paven bliver styrtet, og den sande tro på Guds søn bliver givet tilbage til verden.

Denne strid mellem Michael og hans hjælpere og dragen og dennes hjælpere *er allerede begyndt,* hævder Servet, og han gentager det. De 1260 år, der skal gå, *er* allerede gået. De skal nemlig regnes *fra den tid, da Konstantin den Store i stedet for at være kejser bliver munk, og da Silvester (I), i stedet for at være biskop, bliver konge.* Hermed bliver såvel verdens som kirkens struktur forvandlet. Christus er ikke længere det væsentlige for kirken. Denne afgørende ændring sker *på kirkemødet i Nicæa.* Her bliver det guddommelige væsen delt i tre. Jfr især s 394-99.

I samme retning peger en sætning i Servets forord til CR, hvor han skriver, at han nu atter har grebet pennen, „fordi tidens fylde er nær, hvad jeg nu skal vise alle fromme, dels fordi selve sagen er sikker, dels fordi der er tydelige tegn på, at tiden er inde." Endelig har han s 664-70 en opregning af ikke mindre end 60 tegn på, at Antikrists rige er kommet, og at Tusindårsriget er nær. Det er en gentagelse af og

en supplering af, hvad han allerede har skrevet. Der er udover en masse tegn fra Daniels bog og Johannesapokalypsen tegn fra fx Markus 13, Mattæus 24, Lukas 21, 2 Tess 2, 1 Timot 4. Servet tilføjer s 670, at der, når man tager Jeroboam, Achab, Nebukadnezar, Antiochus og andre ugudelige med, så kan der hentes ikke 60, men 600 tegn. Servet slutter med, at den, der tror, at paven er Antikrist, han vil også tro, *at den pavelige treenighedslære og læren om barnedåb er djævelske doktriner,* samt med en bøn til Jesus om, at han vil befri os ulykkelige fra det babylonske fangenskab, som denne Antikrist holder os i, fra hans hykleri, tyranni og afgudstjeneste.

Under den strid, som i hvert fald er umiddelbart forestående, vil Servet kæmpe på ærkeenglen Michaels side. Han identificerer sig ikke med ærkeenglen. Men han tillægger sig selv den rolle, at han skal være en af de førende engle, en af dem, der kæmper på ærkeenglens side. Det er fra psykiatriens synspunkt vel omtrent det samme, et stænk af storhedsvanvid. „Det støder jer måske, at jeg blander mig i hin Michaels kamp samt ville ønske, at I blev indblandet deri", skriver Servet til Abel Poupin ca 1550, jfr foran s 48-49. Det er den samme tankegang, som Servet lidt tidligere giver udtryk for i det 20de af de 30 breve, som han sender til Calvin,[30] jfr CR s 628, navnlig sætningen: „På genoprettelsen af denne (usynlige) kirke arbejder jeg vedvarende. Du er vred på mig, fordi jeg blander mig i hin Michaels kamp. Jeg ville imidlertid ønske, at alle fromme også gjorde det." Servet går dog ikke så vidt i sin selvovervurdering som Melchior Hoffman. Han antager fra 1530'ernes begyndelse, at han er Elija redivivus, subsidiært Enoch.

Når imidlertid Michaels strid med paven allerede *er* begyndt, så skal der fra 1553 trækkes 1260, og så kommer man til år 293 som udgangspunktet. Kirkemødet i Nicæa afholdes først i året 325. Regnestykket passer altså ikke, hvilket også viser sig efterfølgende. Kampen kan tidligst begynde i 325 + 1260 = år 1585. Når Servet hævder, at kampen *er*

begyndt, tager han derfor enten flot på tallene eller flot på udgangspunktet.

I de store træk svarer Servets udviklinger om og kritik af *treenighedskompromisset* til, hvad han anfører allerede i De Trinitatis erroribus; men han omarbejder det, som han tidligere har skrevet, så det bliver endnu vanskeligere at forstå, hvad han egentlig mener,[31] og at det, som han udvikler, er uforeneligt med den knæsatte lære. Rigot og Tissot er dog ikke i tvivl. Der er også meget, som ikke kan bortforklares fx slutbemærkningen i afsnittet Antichristi signa på s 670. Her skriver Servet som lige omtalt, at den, der tror, at paven er Antichrist – og Servet ikke blot tror dette, han forsøger at bevise det –, han vil også tro, *at den pavelige treenighedslære er en djævelsk doktrin.* Lige så fældende er Servets vendinger i brevet til Abel Poupin om, at „jeres evangelium er *uden een Gud,* uden sand tro, uden gode gerninger. I stedet for *een Gud* har I *en Cerberus med tre hoveder*". Jfr foran s 48. Dertil kommer, at Servet stadigvæk ikke er rede til at acceptere, at Jesus er „consubstantialis" og „coæternus" med sin fader. Så langt er han aldrig villig til at gå. Det er det, som Oecolampad bliver klar over allerede i 1530.

Det er imidlertid ikke blot med hensyn til treenighedskompromisset, at Servet vil vende tilbage til de ældste kirkefædres tid og derved frigøre kristenheden for kompromisset. Det vil han også gøre med hensyn til *dåben. Barnedåb skal afskaffes.* Dåb skal være voksendåb. Servet slutter sig, som Melchior Hoffman i 1530, i princippet til de synspunkter, som de schweiziske brødre fra Zürichområdet går ind for fra 1525 med hensyn til dåben. Herom står der intet i De Trinitatis erroribus. Det kommer først med i 1553. Det kan tyde på, at Servets hovedsynspunkt om en tilbagevenden, i princippet, til forholdene på de ældste kirkefædres tid er noget, som han først kommer frem til efterhånden, og at De Trinitatis erroribus stort set er skrevet færdig, før han engang i 1530 ankommer til Basel.

Servets udviklinger i CR vedrørende barnedåben findes navnlig mod slutningen af det afsnit, der har overskriften Fire bøger om genfødelse fra oven og om Antichrist. I forordet til dette afsnit skriver Servet på s 356, at det vigtigste afsnit i hele værket er afhandlingen om dåben, „hvor vi hævder, at den hos dem, som ikke kender troen på Christus, slet ikke finder sted, og at den følgelig er uden nytte for små børn. Den er derimod nødvendig for voksne".

Hen mod slutningen af den fjerde bog kommer der så først 20 grunde, der taler mod barnedåb, jfr s 564-68. Derefter følger på s 570-72 den sande beskrivelse af dåben, ordnet som 25 punkter, hvoraf fremgår, hvor stor afstand der er mellem „den sande dåb" og barnedåben. Til sidst, på s 573-75, kommer så gendrivelse af to steder i Det nye Testamente, der sædvanligt påberåbes som støtte for barnedåb, nemlig Mattæus 19,14 og Johannes 3,5. Og for ligesom at gøre den meget, meget lange tales korte mening helt klar, også for de tungnemme, kommer til sidst, jfr s 575-76, følgende sammenfatning:

„Ve jer, I barnedøbere, I som lukker himmeriget for mennesker, det himmerige, som I lige så lidt træder ind i, som I lader andre træde ind i det. Ve! Ve!"

„Barnedåben, siger jeg, er en afskyelig og grufuld ting, en udslettelse af den helligånd, en læggen Guds kirke øde, en forvirring af den hele kristne bekendelse, en afskaffelse af den af Christus foretagne fornyelse og en nedtrampning af hele hans rige ...".

Hvad man nu end vil mene om Servets kritik af treenighedskompromisset og om hans kritik af barnedåben, så er een ting sikker: den, der i 1552 beslutter sig til at publicere et skrift som CR, må mangle – og savne – de hæmninger, som normale forfattere har.

Servet må nemlig under sit ophold i Basel/Strasbourg i 1530-32 være blevet bekendt med den henrettelsesbølge, der begynder i 1527 med hensyn til gendøbere og gendøbte i Zürich og derefter breder sig. Han er taget dertil bl a for

at blive bekendt med de religiøse strømninger i Schweiz og i Rhinområdet. Han har den forfølgelse, der er begyndt, på nært hold.

Servet må også være blevet bekendt med hovedindholdet af anabaptisternes erklæringer og skrifter, hvor han så end har sit kendskab fra. De er nemlig ofte skrevet på tysk. Servet indrømmer, at han ikke er god til tysk.

Servet har endelig ikke senere, under sit ophold i Lyon og derefter i Paris og Vienne, kunnet undgå at høre om gendøberiets kulmination, da byen Münster i 1535 bliver stormet og de tilbageværende forsvarere hugget ned. Og alligevel gør han sig, da han 1541-45 skriver størstedelen af CR, *til anabaptisternes chefideolog med det værste angreb på barnedåben, der nogensinde er skrevet.*[32] Jfr Rigots og Tissots tidligere citerede bemærkning om „que ledict Servet est des plus audacieux, temeraires et pernicieux heretiques qui furent jamais".

Så selvom man kunne se bort fra Servets svævende, i CR bevidst nedtonede kritik af treenighedskompromisset, så må Servet dog være klar over, at hvis inkvisitionen i Frankrig opdager, at det er ham, der har skrevet CR, og hvis han så ikke omgående trækker sine udviklinger tilbage, så er døden på bålet eller for sværdet så sikker som amen i kirken. Det er selvmord at publicere værket. Det kan enhver se, som har sine hæmninger i behold. Servets hæmningsløse og hovedløse optræden, da han beslutter at udgive CR på egen regning og risiko, er et indicium for, at han er sindslidende. Det er også et indicium herfor, at Servet, skønt han – med urette – tror, at det er Calvin, der har angivet ham til den franske inkvisition, så dog lægger flugtvejen over Genève. Han kunne, hvis han var ved fornuftens fulde brug, have undgået overnatning i selve Genève. Hvorfor skulle han partout overnatte på gæstgivergården La Rose d'Or i Genève, byens bedste gæstgivergård?

Hvad der også peger i retning af sindslidelse, er endelig

de forestillinger hos Servet om, at han bliver forurettet af og forfulgt af Calvin, som kan spores allerede fra 1546, og som til sidst overskygger alt andet. Det ender med, at Servet overfor Seigneuriet i Genève anklager Calvin for at have indgivet falsk anklage mod ham og forlanger at få Calvin straffet herfor.

Efter Vienneprocessens begyndelse er disse forfølgelsesforestillinger forsåvidt forståelige, som Calvin af de Trie lader sig presse til at udlevere den væsentligste del af de 30 breve, som Servet har sendt til ham, samt blade af Calvins egen Institutio religionis Christianæ, forsynet med randnoter af Servet vedrørende dåben. Dette materiale konfronteres Servet med af den franske inkvisition under retsmøderne i Vienne, og han bliver derved klar over, at materialet er udleveret af Calvin.

Calvin handler ikke velovervejet, da han lader sig presse af de Trie til at udlevere dette materiale. Han kunne have ladet de Trie blive siddende i den suppedas, som han selv har anbragt sig i. Kredsen af dem, der kan afsløre Servet, er i 1553 alligevel så stor, at den franske inkvisition før eller senere på en eller anden måde vil få fat på de beviser, som den efterlyser overfor Antoine Arneys. Inkvisitor kan med den viden, som han har om forfatterens og bogtrykkerens navne og bopæl, i det lange løb ikke blive siddende med hænderne i skødet.

Forurettelsesforestillingerne går imidlertid længere tilbage end til kætterprocessernes begyndelse, nemlig til Servets første kontakt med Calvin, brevvekslingen i 1545-46. Servet, som aldrig før har talt med Calvin, endsige korresponderet med ham, tager som tidligere berørt mod slutningen af 1545 det usædvanlige skridt at sende et brev til Calvin med tre korte, religiøse spørgsmål + en afskrift af manuskriptet til CR, som det da foreligger + et forslag til et colloquium eller en disputatio i Genève. Calvin besvarer de tre spørgsmål, men negligerer manuskriptet og forslaget om et colloquium eller en disputatio. Og da Servet forsøger

at give brevvekslingen større bredde ved at stille yderligere 5 spørgsmål, slår Calvin låget i. Han sender 13 februar 1546 en skrivelse til Servet, der slutter ubehageligt + et brev til Frellon der i relation til Servet er uvenligt, og som Frellon uden videre udleverer til Servet. Det torpederer Servets bestræbelser for at få Frellon til at overtage udgivelsen af CR.

Servet, der fra sin ungdom har haft merværdsforestillinger, skal have oprejsning for denne som forurettelse følte handling. Han får nu den „skøre idé" efterhånden at sende Calvin 30 breve, hvori han koger op og koger op, hvad han har skrevet i CR + tilføjer en del nyt. Servet sender desuden Calvin et eksemplar af Calvins egen bog, Institutio religionis Christianæ, forsynet med randnoter. Nogle af disse er injurierende. Calvin karakteriserer dem senere som vomitus. Det vil sige bræk eller uglegylp. De er en hån mod Calvin.

Den forurettede Servet må have endnu mere luft og giver sig så igen til at forfølge Calvin. Det er ham, der generer Calvin, ikke omvendt. Han generer nu Calvin ved at sende anonyme breve til fx Pierre Viret og Abel Poupin. Sandsynligvis også til andre. Men de er gået i papirkurven hos modtagerne.

Det sidste udslag før Vienneprocessen af denne forurettelsesfølelse og forfølgelsestrang er, at Servet i CR indoptager 30 breve til Calvin. Nu vil han have svar. Og da han endvidere i slutningen af CR trykker et angreb på Melanchton, så har en del læsere hurtigt allerede heraf kunnet forstå, at bogen er skrevet af samme forfatter, som i 1531 udgiver De Trinitatis erroribus, spanieren Michael Servet.

Problemet er kun, hvor bogen er trykt, og hvor forfatteren nu bor. Det har de mange medlemmer af Genèvemenigheden, der for nylig er indvandret fra Lyonområdet, herunder de Trie, gode forudsætninger for at kunne finde ud af, De Trie får det opklaret. Men han vil forståeligt nok ikke overfor sin fætter i Lyon ud med navnene på sine gode

forbindelser i Lyonområdet. Så kunne han risikere, at fæteren også røber, hvem der forsyner udvandrerne med oplysninger om forholdene.

Under selve retssagen i Genève giver sådanne følelser sig nu udslag på den måde, at Servet åbenlyst går til modangreb. Det synes ham at være det bedste forsvar i den trængte situation. Der sker så det for Servet pinlige, at Calvin i et den 21 august afholdt retsmøde, hvor Calvin og andre af præsterne i Genève giver møde for at gøre rede for, hvad der er af kætterske udviklinger i CR, afslører, at Servets kendskab til det græske ikke kan være dybtgående. Problemet er, om Servet gengiver visse udviklinger hos Justinus Martyr (ca midten af det 2 århundrede) korrekt. Det bestrider Calvin. Servet beder så om, at han må låne bogen. Calvin rækker ham den. Bogen er på græsk.

Servet beder så om, at han må låne bogen i latinsk oversættelse. Calvins svar er, at bogen ikke (da) er oversat til latin. Dette svar er korrekt. Herved gør Calvin det klart for anklagemyndigheden, for dommerne og for de andre tilstedeværende gejstlige, at Servets indsigt i og færdigheder med hensyn til det græske er begrænset. Det er en afsløring, som Servet må føle som en stor ydmygelse. Se VIII sp 759 og Calvins udviklinger på sp 498. Man erindre, at det, som Servet udgiver, er *den latinske oversættelse* af Ptolomaios' Geografi som senest revideret af Pirckheimer. Servet har aldrig selv oversat et værk fra hebræisk eller græsk til latin, heller ikke dele af Biblen.

Fortsættelsen af denne teologiske diskussion mellem på den ene side præsterne i Genève, især Calvin, og på den anden side Servet foregår skriftligt og indledes med 38 Sententiae vel propositiones, som præsterne har excerperet fra Servets skrifter, derunder også de skrifter, hvis udgivelse Servet har stået for som forlagsmedarbejder. Jfr VIII sp 501-07. Selvom opstillingen i og for sig er ret overskuelig og de enkelte „sætninger" kortfattede, så tager præsterne dog

så meget med, at Servet får mulighed for at gå ind på endnu mere i sit svar, jfr sp 507-18. Da præsterne så skal komme med en „brevis refutatio" heraf, så fylder den spalterne 519-53 i bd VIII.

Servet kunne have svaret på dette mammutindlæg med en brevissima refutatio, men er nu kørt træt og går over til at forsyne det eksemplar, som han har fået af brevis refutatio, med randnoter og interlinearnoter, hvorpå han returnerer det. Den, der ser nærmere på alt dette, bemærker, at det er *endt i et furioso*. Der er beskyldninger og skældsord fra begge sider; men det, der er værst, er disse rand- og interlinearnoter. Da en beskyldning mod en reformator som Calvin for, at han lyver, er grov, har jeg talt op, hvor mange gange Servet her tillader sig at skrive „Mentiris" „Du lyver" eller en lignende glose. Det gør han mindst 60 gange.

Man lægger også mærke til, at Servet ikke så få gange kritiserer Calvin for at forfølge ham, *skønt det er andre, der træffer beslutningerne*. Alt hans had rettes mod Calvin. Fra det tidspunkt, da Rigot og Tissot overtager sagen, er det imidlertid dem, der dirigerer anklagen. Den skærpelse, der sker ved det omtalte réquisitoire, foretages af dem. De handler på eget ansvar og lader sig ikke dirigere af Calvin. Hvad Senatet eller det lille råd på Senatets vegne beslutter med hensyn til sagens behandling, har Senatet naturligvis også selv ansvaret for. Alligevel retter Servet også her ofte skytset mod Calvin. Nu er det Calvin, der et det store dyr. Herom skriver Calvin VIII sp 461 følgende lille hjertesuk: „Nam quidquid a Senatu nostro actum est, mihi passim adscribitur".

Kulminationen af Servets angreb og samtidig det aktstykke, der bedst lader forstå, at Servets forfølgelsestrang er udslag af sindslidelse, noget, som en forsvarer kunne have fået mistanke om, er Servets requête à la Seigneurie af 22 september 1553. Jfr VIII sp 804-05. Og da der, hvis problemet er, om Servet led af paranoia eller manio-depressiv psykose, ikke er grund til 1) at fordybe sig i den korrespon-

dance, der til sidst foregår mellem rådet i Genève og rådene i Bern, Basel, Zürich og Schaffhausen[33] eller 2) til at gå ind på spørgsmålet om Servets indsats og indsigt med hensyn til problemet om hjerteskillevæggens gennemtrængelighed/uigennemtrængelighed med hensyn til blod,[34] slutter jeg med denne requête, der taler for sig selv.

Servet begynder med at anklage Calvin for, at han har fremsat to falske beskyldninger imod ham. Det er ikke anklagerne vedrørende treenighedslæren og barnedåben, som han sigter til. Den ene vedrører spørgsmålet om sjælens dødelighed/udødelighed, et i denne forbindelse perifert problem. Servet forlanger:

„que mon faulx accusateur soyt puni poena talionis: et que soyt detenu prisonier comme moy, iusques a ce que la cause soyt diffinie *pour mort de luy ou de moy* ou aultre poine. Et pour ce faire ie me inscris contra luy a la dicte poine de talion. ... Ie vous demande iustice, messeigneurs, iustice iustice iustice."

Servet ønsker, at Calvin bliver afhørt om følgende:

„1. Si le moys de mars dernier passe fit escrire par Guillaume Tria a Lyon, disant tout plein de choses de Michel Villanovanus, dict Servetus. Quel estoyt le contenu de la lettre et pour quoy.

2. Si aveque la dicte lettre envoya la moytie du primier quayer (cahier) du livre dudict Servetus, ou estoyt le titre, et indice ou table et quelque commancamant du dict livre, intitule Christianismi restitutio.

3. Si tout cela ne fut envoye, pour le faire voyr aux officiaulx de Lyon, pour faire accuser le dict Servetus, comme le effect sen suyvit.

4. Si environ quinze iours apres la dicte lettre, envoya derechef par le mesme Tria plus de vingt epistres en latin, que le dict Servetus luy havoyt escrit: et les envoya comme les aultres de par de la luy demandiont, afin que plus seurement le dict Servetus fut accuse et convencu, comme le faict sen suyvit.

5. Si apres na entendu, que pour la dicte accusation le dict Servetus a este brusle en effigie, et son bien confisque, et fusse este brusle en persone, si ne se fut eschape des prisons.

6. Si ne scait bien, que nest poynt lestat dun ministre del evangile, de estre accusateur criminel, ni de porsuivre iudicielement un home a mort.

Messeigneurs, il y a quatre raisons grandes et infallibles, par lesquielles Calvin doyt estre condamne.

La premiere est, pour ce que la matiere de la doctrine *nest poynt subiecte a accusation criminelle,*[35] comme vous ay monstre par mes requestes, et monstrarci plus amplemant par les anciens docteurs de leglise. Pour quoy il a grandamant abuse de la criminalite, et contra lestat dun ministre del evangile.

La seconde raison est, pour ce quil est *faulx accusateur,* comme la presante inscription vous monstre, et se prouvera facilemant par la lecture de mon livre.

La tierce est, que par frivoles et calumnieuses raisons veult *opprimer la verite de Jesus Christ,* comme par le raport de nos escritures vous sera manifeste. Car il y a mis de grandes menteries et meschancetes. La quatriesme raison est, que *en grande partie il ensuyt la doctrine de Simon magus,* contra tous les docteurs qui furent iamays en leglise. Pour quoy *comme magicien* quil est, doyt non seulemant estre condamne, mays doyt estre *extermine et dechace de vostre ville.* Et son bien doyt estre adiuge a moy en recompanse du mien, que luy ma faict perdre, la quielle chose, messeigneurs, ie vous demande.

Michel Servetus
en sa cause propre."

Noter

1. Nouveaux Mémoires d'Histoire, de Critique et de Littérature, 1749, II, s 55-154. Mémoires pour servir à l'Histoire de Michel Servet.
2. Melanchton skriver 31 marts 1530 til Chr Beier, at han tror, at Johannes Campanus vil rejse til Strasbourg, hvor han bl a vil finde Karlstadt. „Proficiscetur (Campanus) haud dubie Argentinam (Strasbourg), ubi inveniet Carlstadium et alios qui probabunt has blasphemias". Se Karl Rembert Die „Wiedertäufer" im Herzogtum Jülich, 1899, s 225. I et brev af 11 juni 1530 fra Melanchton og Brenz til landgreven af Hessen nævnes Johannes Campanus og Martinus Cellarius side om side, Rembert s 205. Endelig citerer Rembert s 225 et stykke af et langt brev, dateret 4 febr 1531 fra Sebastian Franck til Campanus, hvori Franck gør Campanus opmærksom på Servets kritik af treenighedslæren i en lige udkommet Büchlein dvs De Trinitatis erroribus. Jfr herom også note 8.
3. E Doumergue Jean Calvin, bd VI, 1926, s 192; E M Wilburs oversættelse i Harvard Theological Studies XVI The Two Treatises of Servetus on The Trinity, 1932, s XX; sammes A History of Unitarianism, 1947, s 54-57; Roland H Bainton Hunted Heretic. The Life and Death of Michael Servetus, 1953, s 11-12, 16-20, 32, 68 f. Jfr om et brev af april 1532 fra Aleander referatet s 69; Heinold Fast Der linke Flügel der Reformation, 1962, s 361; George Hunston Williams The Radical Reformation, 1962, s 15.
4. J L Mosheim Anderweitiger Versuch einer vollständigen und unpartheyischen Ketzergeschichte. Geschichte des berühmten Spanischen Artztes Michaels Serveto, 1748, s 55.
5. Leif Grane Confessio Augustana, 1959, s 15.
6. Karl Rembert s 164-65 i det i note 2 anførte værk.
7. VIII sp 863-65, jfr note 8 på sp 865. Det har taget tid at for-

stå, hvad der er meningen. Da Oecolampad havde meget andet at tage vare på, har han været mindst 14 dage om gennemlæsningen og formuleringen af sin dom over afhandlingen.

8. Rembert 1 c s 226 med note 1. Det drejer sig om nogle få linjer i et langt brev, der handler om meget andet. Francks referat af, hvad Servet skriver, er så overfladisk, at han næppe da har læst bogen. Han kan som kilde have en bekendt fx en hos bogtrykkeren ansat. Skrivelsen behøver da ikke at være fejldateret med hensyn til 4 febr. Men udgivelsen må så sættes til noget senere end januar.
9. „Servet ... legte ihm das Manuskript seines Buches „De Trinitatis erroribus" vor, worauf er ihm freundlich aber ganz entschieden seine eigene total ablehnende Stellung mitteilte ..." W Hadorn s 298 i artiklen Oekolampad und die Reformation in Basel i Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3 udg, XIV (1904). Jfr s 299 om, at Oekolampad efter traditionel opfattelse, der tildels bygger på hans egne bemærkninger i breve, er den milde, Zwingli den strenge. „In Wirklichkeit war er fest und konnte auch hart sein bis zur Intoleranz."
10. Den schweizertyske tekst VIII sp 863-65. Oversættelsen til latin se J L Mosheim s 394-96 i det i note 4 citerede værk.
11. At Servet tidligt har haft kontakt med Bucer – og vel også med Capito – fremgår af et brev, som Oecolampad den 25 okt 1530 sender til Bucer, og som er trykt på bladene 186-87 i den i teksten nævnte i 1536 trykte samling af Oecolampads og Zwinglis breve. Bucer har skrevet til Oecolampad, at denne måske har været lovlig barsk overfor Servet. Det må han enten vide fra Servet, eller fordi Oecolampad har sendt ham en afskrift af brevet til Servet til orientering. Oecolampad er ikke enig i Bucers vurdering. „*Hvorfor skal jeg dog høre på ham,* der benægter såvel, at sønnen er *lige så evig* som faderen, som at sønnen er *af samme væsen* som faderen, og som tilmed *forkaster os som gudsbespottere?*"

    Med hensyn til kravene coæternus og consubstantialis med faderen er Oecolampad ortodoks. Han viger ikke en tomme. Han står på det standpunkt, som Innocens III genopfrisker i 1215-dekretalet.

12. Ministrorum Tigurinæ Ecclesiæ ad confutationem D Jacobi Andreæ pro Defensione Brentiani æditam, Apologia, 1575, Fortalen c 3. Jfr VIII sp 744 note 1.
13. Se herom E M Wilbur A History of Unitarianism, 1947, s 121-25 med noter.
14. VIII sp 767,776,780. Skønt Bainton i den i note 3 anførte bog har et helt kapitel med overskriften Doctor of Medicine, jfr s 101-27, synes han dog at være skeptisk, se især s 118 medio. Også Wilbur, der qua unitar ser med sympati på Villeneuves bestræbelser for at svække treenighedslæren, er skeptisk, se s 119 med note 31 i det i noten foran anførte værk.
15. Findes i biblioteker i USA. Se The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints. Bd 53 (1980) s 604.
16. Mélanges offerts à M Emile Picot, 1913, bd 1. Julien Baudriers artikel Michel Servet. Ses relations avec les libraires et les imprimeurs lyonnais, s 41-56. Jfr s 44. Forfatterens kendskab til kildematerialet er ikke dybtgående.
17. Findes i biblioteker i USA. Jfr det i note 15 anførte værk og bd på s 603.
18. „Der Lyoner Buchhändler Johann Freslon, an den Servet sich zunächst wandte, verlangte offenbar ein Gutachten Calvins". Eugen Lachenmann i Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3 udg, bd XVIII (1906) s 231.
19. Allerede i 1892 har Ferdinand Buisson ført beviset for, at brevet er skrevet af Martinus Cellarius (Borrhäus). Jfr Sebastien Castellion, bd II, s 478, jfr s 10-12.
20. Historia de morte Serveti kan efterses s 446-51 i Mosheims foran i note 4 anførte værk.
21. Det i Edinburgh beroende eksemplar mangler det første ark, jfr Doumergue på s 274 i det i note 3 anførte værk. Det har længe været antaget, at det drejer sig om det eksemplar, som de Trie har det første ark fra. At dette, som nogle mener, har tilhørt Calvin, er hypotese, som der ikke synes at være støtte for.

    Arket er erstattet af et håndskrevet ark, der synes at være skrevet af efter manuskriptudkastet af 1545 eller en afskrift af dette. Se herom også E F Podachs artikel Die Geschichte der „Christianismi Restitutio" im Lichte ihrer Abschriften i

samleværket Autour de Michel Servet et de Sebastien Castellion ved B Becker, 1953, s 47-61, især s 50 og 56 f.

De Trie bruger i sit tredje brev to gange udtrykket „nous". Man kan kun gætte om, hvem det er, der i Genève har stukket hovederne sammen i slutningen af januar eller begyndelsen af februar 1553 for at diskutere forfatterskabet til og indholdet af Christianismi Restitutio. Jeg vil pege på Abel Poupin og Germain Colladon som sandsynlige deltagere ved siden af de Trie. De havde alle tre gode relationer til Calvin.

De Trie var gift med en datter af Budé. I 1549 udvandrer han med familie fra Frankrig og til Genéve, og det gør også Budés enke og to sønner, Jean og Louis Budě, samt Germain Colladon.

22. De Tries tre breve har været kendt siden 1749 (d'Artigny). Se VIII sp 835-38 og 840-44. Jeg har rettet et par fejllæsninger, men iøvrigt ladet teksten stå, som den står.

23. Det, der i januar-februar 1553 bedst viser læseren, at det er Servet, der skriver Christianismi Restitutio, er vel, at der ikke er andre, der er kendt for i første halvdel af det 16 århundrede at have beskæftiget sig så indgående med treenighedslæren, som han gør. Han var kendt for at være antitrinitariernes chefideolog.

En sammenligning af de to skrifter giver hurtigt beviset for, at det er den samme forfatter. Servet indleder således CR med tre teser: 1) Hic est Jesus Christus, 2) Hic est filius Dei, 3) Hic est Deus. Jfr s 5-16. Det er de samme teser, der indledes med på bladene 2a-9b i De Trinitatis erroribus. Fremstillingen har været ude for en gennemgribende omarbejdelse, men teserne er de samme.

Med hensyn til afslørende gentagelser i CR af henvisninger, citater osv nævner jeg, at Servet på s 29 har henvisninger til to senmiddelalderlige forfattere, som også er omtalt i forbindelse med hinanden på bladene 32a 32b i De Trinitatis erroribus, nemlig Robert Holcot (†1349) og Pierre d'Ailly (†1420). Det er et sikrere bevis end de mange gentagelser, der er fra Biblen, kirkefædre, Petrus Lombardus etc.

Gennem omarbejdelse sløres det, at der er tale om samme forfatter til de to skrifter. Skjules kan det ikke. Det må selv Servet have været klar over, for på s 199 i CR indfører han

ved navn sig selv i handlingen. Det er det sted, hvor han genoptager dialogformen og genbruger dele af udviklingerne i Dialogorum de Trinitate Libri duo.

Der har således været mange andre rutinerede læsere af latinske tekster end Calvin, Abel Poupin, Germain Colladon, Pierre Viret og Nicolas de la Fontaine, der har kunnet fastslå, at bogen måtte være skrevet af Michael Servet. Det røre, der er opstået i Genève straks efter, at bogen er kommet i boghandelen, har sikkert medført, at bogen snart kun kunne købes „under disken". Selvom præsterne ikke har lagt skjul på, at de misbilligede bogen, så har de næppe opnået andet, end at bogen kun kan købes „under disken". Der foreligger intet om, at salg forbydes af rådet i Genève.

24. Doumergue s 301-02 med note 1 på s 302 i det ovenfor i note 3 anførte værk.
25. Bainton s 179 i den i note 3 citerede bog. „Rigot, who prosecuted Servetus, was himself a Perrinist, and acted in entire independence of Calvin." Jfr også s 188.
26. Jfr Barthold Nicolaus Krohn Geschichte der Fanatischen und Enthusiastischen Wiedertäufer vornehmlich in Niederdeutschland, 1758, s 262.
27. Beskrivelsen stammer fra Obbe Philips, en læge, der oprindelig er tilhænger af Melchior Hoffman. Den er nedskrevet ca 1560 og anses for en ret pålidelig skildring af Melchior Hoffmans virke i Strasbourg, Strasbourgerprofeterne og gendøberriget i Münster. Men: „Alle Prophezeiungen waren falsch und lügenhaft". Jfr herved Heinold Fasts 319-40 i Der linke Flügel der Reformation, 1962.
28. Doumergue på s 252 i det i note 3 omhandlede værk, uden citat af kilde. Mosheim s 100 ff, jfr s 93, i det i note 4 nævnte værk.

    Det er Johann Nicolaus Stupanus (1542-1621), der sigtes til. Jfr C G Jöcher Allgemeines Gelehrten Lexicon, bd IV, (1751), s 908. Han bliver dr med i 1569 og få år senere professor og skriver en Medicina theoretica.
29. Jfr til teksten min bog Træk af Juraens Udvikling, I-II, 1970 og 1973, s 91 ff.
30. Af dette 20de brev kan man se, at Antichristi signa på s 664-70 i CR er sendt før brev nr 20. Jfr CR s 629. „Innumera alia

sunt signa, ex quibus ego sexaginta collegi quæ jam ad te misi".

CR citerer jeg efter Det kongelige Biblioteks eksemplar af et optryk fra 1790. Det er lige så sjældent som førsteudgaverne. Det stammer fra Suhms samling.

31. Dette drøftes indgående af mange af de forfattere, der har skrevet om Servet, i særdeleshed af dem, der er unitarer (socinianere) eller dog har sympati for den unitariske retning og dennes fornægtelse af treenighedskompromisset. Spørgsmålet er ikke af væsentlig betydning, når der alene er tale om, hvorvidt Servet i 1553 efter den da i Genève gældende ret med rette blev dømt for at udbrede kætterske anskuelser med hensyn til treenigheden. Svaret herpå er, når der ses bort fra tilregnelighedsproblemet, klart ja. At afgørelsen efter nugældende ret ville være en anden, siger sig selv.
32. „So kam es, dass von allen Wiedertäufern nie einer so viel Gründe aus der Bibel, der Vernunft, der Erfahrung und der Heilsgeschichte gegen die Kindertaufe angesammelt hat, als Michael Servet". H Tollin Das Lehrsystem Michael Servet's genetisch dargestellt, I-III, 1876-78. Stedet er fra II s 29.
33. Se herom VIII sp 802-03,808-23.
34. Servets udviklinger om blodets bevægelse og sjælens sæde se især CR s 168 ff.

Det er siden slutningen af det 17 århundrede blevet diskuteret, om det er Michael Servet eller Matteo Realdo Colombo eller en tredje, der først forstår, at hjerteskillevæggen er uigennemtrængelig for blod, og de ting, der har forbindelse hermed. Herom står der CR s 170 bl a: „Fit autem communicatio haec non per parietem cordis medium ut vulgo creditur, sed magno artificio a dextro cordis ventriculo, longo per pulmones ductu, agitatur sanguis subtilis."

Det kendskab, som Colombo har haft til denne problematik, kan ikke hidrøre fra den af Servet i slutningen af 1545 til Calvin sendte afskrift af sit foreløbige udkast til CR. Den forbliver nemlig, efter at den har været en tur i Lausanne hos Viret, i Genève hos Calvin. Den bliver fremlagt i Genève fra processens begyndelse. Der er senere taget afskrift af denne afskrift. Det sker, efter at Servet er henrettet, ikke før.

Der er derimod i og for sig intet til hinder for, at Colombo

eller en bekendt af ham eller en elev af ham kan have købt et eksemplar af CR. Bogen er i 1553 til salg i et halvt år bl a via Frankfurtermarkederne. Der er intet, der tyder på, at salget er gået dårligt, og at de boghandlere, som fik bøger via Frankfurtermarkederne, ikke til deres lager har købt dog også et par eksemplarer af denne bog. Også Vesalius kan have købt et eksemplar. Den rettelse, som Vesalius foretager i 1555 i anden udgave af Fabrica med hensyn til hjertevæggens gennemtrængelighed, kan bero på, at han er blevet opmærksom på Servets udviklinger.

Hvad der taler for, at Colombo og andre anatomer ikke har kendt disse udviklinger i CR, er, at de står i et værk, der efter titlen handler om kristendommens reetablering, i et afsnit om Helligånden. Det er ikke netop stedet, hvor en anatom giver sig til at lede efter oplysninger om hjerteskillevæggens beskaffenhed. Men man kan naturligvis ikke se bort fra, at en teolog eller jurist har henledt Colombos opmærksomhed på disse udviklinger i Servets værk. Jeg er tilbøjelig til at tro, at der er en fælles kilde, som Servet og Colombo ikke giver oplysning om, måske fordi den er velkendt. Araberen Ibn an-Nafis fra 13 århundrede kan være udgangspunktet. Men det er medicinalhistorikernes problem.

Det, der taler imod, at det er Servet, som først gør iagttagelsen af hjerteskillevæggens uigennemtrængelighed for blod, er, at han, der var forfængelig og selvoptaget, nok i så fald havde publiceret den i et særligt skrift og ikke ventet i en lang række år for så at placere den i et værk, der handler om religiøse problemer. Emnet er mere spændende end scammonium og søde opløsninger, jfr herom foran s 33. Servet er ikke det vidunderbarn eller den videnskabsmand, som mange gør ham til, følgende, hvad der herom er udviklet af forfattere som d'Artigny, Tollin, m v. Servet er literat og naturlæge. Han tager ikke magistergraden, og han gennemfører ikke det juridiske eller det medicinske studium. Om hans doktortitel se s 34-36.

Se ad blodomløbet Wilbur: A History of Unitarianism, 1947, s 146-49; Roland H Bainton: Hunted Heretic. The

Life and Death of Michael Servet, 1953, s 118-27; Walter Pagel: William Harvey's Biological Ideas, 1967, s 144-69, alle tre med henvisninger til noget af den uhyre omfattende literatur blot om dette sideproblem. Min kollega, dr med et phil Egill Snorrason, har været så elskværdig at henlede min opmærksomhed på Pagels bog og at låne mig sit eksemplar heraf.

35. Dette er blevet Servets yndlingstvangstanke. Jfr teksten s 69-70. Servet *vil* ikke forstå forskellen mellem retspolitik og retsdogmatik. Den var velkendt af jurister i det 16 århundrede, omend de udtrykte sig anderledes, end vi gør idag.

Efterskrift

Få måneder efter, at Servet er brændt, sættes der i Genève og andetsteds i cirkulation i afskrifter et anonymt håndskrift Historia de morte Serveti. Skriftet er et mod Calvin rettet smædeskrift. I 1554 udgiver Calvin så Defensio ortodoxae fidei, der bl a indeholder en række aktstykker fra kætterprocessen. Dette er begyndelsen på en litteratur om Servet, der er omfattende, og som, dersom man også medtager, hvad der er skrevet i leksika, fremstillinger af verdens historie og især kirkens historie, tidsskrifter osv, er uoverskuelig.

Allerede da jeg i årene 1969-78 ad interim tillige fungerede som professor i romersk-kanonisk ret, fængsledes jeg af denne retssag. Jeg måtte imidlertid lade den ligge. Kildematerialet er ganske vist forlængst trykt. Men det har aldrig været ude for en egentlig kildekritisk vurdering. Den tager sin tid bl a, fordi så meget af kildematerialet er på latin.

Jeg har med foranstående afhandling foretaget et første skridt i retning af at få forskningen på dette område ind på et kildekritisk spor. Titel og undertitel markerer, at synsfeltet er begrænset til kætterprocessen. Det, der ikke er relevant for en vurdering af, om der fra juristens synspunkt er noget at indvende imod den afsagte dom og sagens behandling, har jeg ladet ligge. Jeg har således bl a afholdt mig fra dyberegående undersøgelser af, hvorfra Servet har sin viden om, at hjerteskillevæggen ikke kan gennemtrænges af blod, jfr herved note 34. Dette emne og meget andet vedrørende Servet har jeg drøftet indgående med min kollega medicinhistorikeren, professor dr med et phil Egill Snorrason. Det er Snorrason, der, efter at han har læst afhandlin-

gen, har tilskyndet mig til at lade den trykke.

Interessen for Servet er stadig levende i udlandet, især i USA og i Tyskland. Det har forbindelse med den interesse, der længe har været her for det, man kan kalde „der linke Flügel der Reformation", samt med den stigende interesse for medicinhistorisk forskning. Servet anses af mange for unitarernes og anabaptisternes chefideolog.

Jeg har i et vist omfang ladet kilderne tale for sig selv. Det siger ofte læseren mere end en parafrasering. Oecolampads brev til Servet og Servets breve til Oecolampad og til Abel Poupin samt en del andet på latin har jeg oversat. De Tries breve og Servets sidste brev, som er på et letfatteligt fransk, har jeg ladet blive stående på fransk. De er fra et kildekritisk synspunkt væsentlige.

København F, den 12 april 1990

Ernst Andersen